

तामृषि-महर्षि-सिद्धगन्धर्व-देवादिविषयां प्रतिपत्तिमाश्रित्य श्रीकृष्णो-
 ऽर्जुनाय रूपान्तरतामदर्शयत् । यस्मिन् सा रूपान्तरतादर्शि, यांऽसौ
 तां रूपान्तरतामपश्यत्, तयोस्तत्प्रतिपत्तौ प्रगाढभाषेदयाभावात् न
 तामेकोऽन्यस्मिन् प्रतिफलयितुं क्षमः । अतः सेयं रूपान्तरता केवलं
 मानसव्यापारघटितेति चेत्, तथापि तादृक्गन्धुत्पादने यदस्य दृढप्रत्य-
 यस्य च प्रयोजनमासीत् । किमियं रूपान्तरता पारमार्थिकीत्यवि-
 चार्यं वाङ्मेलगीतोक्तिपथ्यालोचनयात्रापि खीष्टस्य सविशेषः श्रीकृष्णस्य
 निर्विशेषयोग आसीदित्यवगम्यते । यद्येकस्य जीवनालेख्यादन्यस्य
 जीवनमाल्लिखितं स्यान्न जातु सर्वत्रोभयोर्विशेषभावसमुचितक्रिया सम-
 भावेन दृश्येत ।

ये पुनर्गीतायां बौद्धधर्मं खीष्टधर्मश्च लक्षयन्ते, अवश्यमेव ते
 किमपि किमपि सौमादृश्यं समालोक्य तथा न्यरूपयन् । निपुणपर्या-
 लोचनया यदपि नेदं सौमादृश्यं गीताया बौद्धधर्मात् खीष्टधर्माच्चो-
 त्पत्तिं प्रतिपादयति, तथाप्यस्य सौमादृश्यस्यासम्भावना स्याच्चेन्न गीतायां
 बौद्धधर्मस्य खीष्टधर्मस्य च मूलं वर्त्तते । बौद्धानां निवृत्तियोगस्य
 खीष्टस्य च प्रवृत्तियोगस्य मूलं गीतायामस्तीत्यनायासेन परिदृश्यते ।
 प्रकृतः सर्वोभ्यः क्रियाभ्यः स्वात्मानं पृथक्कृत्य साधनं निवृत्तियोगस्य
 मूलम्, स्फुटमेवमस्ति गीतायाम् । साधनमेतदस्तीति बौद्धधर्माद-
 गृहीतमेतदिति न वक्तुं शक्यते । इन्द्रियसम्पृक्ताविषयोपरि जयलाभाय
 स्वभावेन एव तत्साधनं साधकैरधनमिति । यदा हि बौद्धधर्मी निवृ-
 त्तियोगमात्रेण पर्यवसन्नः तदेतत् साधनं तस्मिन् विपुलायमानं सुव्यक्तं
 दृश्येतेति नाश्चक्ष्यम् । चेदिदं गीतायामबहुलायमानं निरतिशयसह-
 जाकारेण लाक्यते, अथ गीता पञ्चबौद्धधर्माभ्युदेदित्यस्य तत् प्रमा-
 णम् । खीष्टधर्मस्य प्रवृत्तियोगमाश्रित्येतदेव वक्तुं शक्यम् । सङ्गफल-
 त्यागेन परमात्मनि कर्ममपेणमर्थनस्तत्प्रेरणया कर्मकरणं प्रवृत्ति-
 योगस्य मूलम् । खीष्टधर्मोऽस्य यथा परिस्फुटत्वं लक्ष्यते न तथा
 गीतायाम् । प्रमाणमेतच्चत् गीताप्रचारसमये नासीदुपयुक्तकालस्तस्य

परिस्फुटाकारधारणाय ; पश्चात् यथासमयं स्वीष्टधर्माभ्यां स्फुटतर
भासीत् । स्वीष्टस्य प्रवृत्तियोग इच्छायोग इति व्यातिमगमत् ।

बौद्धस्वीष्टधर्माभ्यां गीतायाः सम्बन्धः कथञ्चित् पर्यालोचितः ।
सम्बन्धस्या भिन्न-भिन्न-व्याख्यातॄणां विवरणमवश्यमुद्दिष्टव्यम् । तच्च-
दारण्यकमाह—“अस्य महती भूतस्य निश्चमितमेतदयद्वग्वेदी यजु-
र्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरम इतिज्ञासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
भूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्त्राणि निश्चसितानि ।
४।४।१० ।” उक्त्यानया न केवलमृगवेदादिकं देवनिश्चमितमभूतं
किन्तिहि व्याख्यानान्यनुव्याख्यानानि च तत्सम्भूतानि । व्याख्यानानि
तद्व्याख्यानानि च चेद्वैदनिश्चमितमभूतानि, न वयं तानि मनुयुक्ता-
नीति युक्त्याप्रमाणानि कर्तुं शक्नुमः । चेत्तत् कुर्मः, यान् पुनः संग्रयिन
इत्युपहृमामः, तेषां विश्वामेन वयं पराजिताः * । येन यस्मन्यतां
तस्मन्यतां, वयन्तु वेदोपनिषदादिषु यादृशीं, व्याख्यानानुव्याख्यानेषु च
तादृशीं देवनिश्चमितक्रियां पश्यामः । न केनाप्यस्वोक्तं शक्यं यद्व्या-
ख्यातॄणामेकैकः सत्यस्य दिगमेकां पश्यन् मन्त्रमुग्ध इव तस्या एवानु-

The remaining cardinal fact is, that these various beliefs are parts
of the constituted order of things, and not accidental, but necessary parts,
seeing how one or other of them is everywhere present, is of perennial
growth, and when cut down, redevelops in a form, but slightly modified,
we cannot avoid the inference that they are needful accompaniments of
human life, severally fitted to the societies in which they are indigenous.
From the highest point of view we must recognise them as elements in
that great evolution of which the beginning and end are beyond our
knowledge or conception—as modes of manifestation of the Unknowable,
and as having them for their warrant.—*Spencer's First Principle*.

“He like every other man, may properly consider himself as one of
myriad agencies through whom works the Unknown Cause, and when the
Unknown Cause produces in him a certain belief, he is thereby authorised
to profess and act out that belief.—*Ibid*.”

धीत—“तस्य (आचार्यकेशवचन्द्रस्य) आभीष्टमिच्छा यदयं निबन्धा-
ब्रह्मस्यशास्त्रतो नवविधानं प्रमाद्योपस्थापयेत्, जगति तस्यायमभिना-
योऽयं श्रीकृष्णजीवनेन पूर्णोऽभवत् । न केवलं वचनप्रमाणेन किन्तुहिं
जीवनमेकं वर्षाणां चतुःस्रस्रात् प्राक् समन्वयभावेनोद्दीपितं यदमा-
धयत्, तदस्य महाममन्वयनिष्ठादकविधानमागत्य देशकालजातिघटि-
तसमन्वयव्यवधानमपाकृत्य समपादयदिति जगति ‘श्रीकृष्णस्य जीवनं
धर्मस्य’ घोषयिष्यति ।” श्रीकृष्णजीवनधर्मनिबन्धनादर्थ्यागिकादश-
वर्षेष्वतीतेषु श्रीकृष्णस्य नवविधानस्य च समन्वयभूमिः (ईश्वरेण साक्षा-
त्सम्बन्धः) एकेति भवेत् प्रमाणितम्, नासीद्विज्ञातमेतदुद्दामयितुः ।
गीतासमन्वयभाषानिबन्धनेन यदभवत् साविष्कृता, तेनायमज्ज्ञानं
कृतायं मन्यते ।

‘श्रीकृष्णस्य जीवनं धर्मस्य’ यत् तेन व्यलेखि मम्यक् तत् । कथ-
मसौ पुनर्गीतासमन्वयभाषानिबन्धनेन समयक्षेपमकरात् ? किन्तेन
वासीत् प्रयोजनम् ? ण्यु विषयेषु समयपरिग्रहमन्वयेन किञ्च, स स्वजी-
वनाधिकृतकार्याद् दूरात् सुदूरमपसरति । ये पुनरिव मन्यन्ते, किन्तस्य
जीवनाधिकृतकार्यमवधारयन्तु तदाचार्यकेशवचन्द्रस्वमुखघोषितवच-
नैरेतेः—“ज्ञानमार्ज्जनीयता अनेके पुनरुद्धारसागरे जीवनतर्पि न्यम-
ज्जयन् । त्वमनयोः (योगशिक्षार्थिभक्तिशिक्षार्थिनीः) सम्बन्धानमल-
भयाः । भक्तिभावो योगभावश्चेत्यभयोर्ज्ञानं त्वं लप्स्यसे । विनयेन
विनम्रभावेन च न दूतभावेन निखिलविषयास्त्वया ज्ञातव्याः । भक्ति-
काण्डं योगकाण्डं कर्मकाण्डं निखिलान्यतानि त्वयावगन्तव्यानि ।
धर्मजीवनघटितममयानुष्ठानविधिस्त्वं संरक्षकोऽभवः । यावन्तो ज्ञात-
व्यविषयास्त्वया ज्ञातव्याः । पुरुषाणां नारीणां सश्यामिनां संसारिणां
बालानां रूपां तत्तदुचिता विषयस्त्वयावश्यमवगन्तव्याः । ज्ञानानामेषां
फलानि येन च स्वात्मजीवने भवन्ति प्रतिफलितानि तदर्थं विशेषेण
यतेशः । न पुनर्ज्ञानं हृदयं मरुभूमित्वेन परिणामयतीत्यस्य दृष्टान्तं
दर्शयिष्ये । किं वा प्रकृतं ब्रह्मज्ञानं किं वा प्रकृतं दर्शनब्राह्मं

दर्शय नत् । प्रदर्शनेनास्य तव चाख्येवाह कस्याच भविषति ।’
ब्रह्मान्ते यदवददाचार्यकेशवचन्द्रस्तं प्रति तदेतत् — “ज्ञानपरायण, गभी-
रतमनोरे प्रवेष्टव्यं त्वया । यत्र च चतुर्णां वेदानामीक्यमभवत्, तस्मिन्
मीमांसास्थले गन्तव्यं त्वया । येषु शास्त्रेषु नास्तीत्यं तान्मपरा विद्या,
स्ये’ परा विद्या यच्च नाख्यनेक्यम् ।”

आचार्यकेशवचन्द्रो गभीराध्यात्मदृष्ट्या चतुर्णां वेदानामीक्यस्थानमप-
श्यत् । समयवेदवेदान्तपुराणादिपर्यालोचनया तत्तच्छास्त्राणामैक्यप्रद-
र्शनं न तस्यामीञ्जीवनाधिकृतं कार्यम् । तादृशा अमेण जीवनक्षयाय
नागमत् सः । अतो विशेषविशेषबन्धुभिस्तत्कार्यं साध्यं तेत्यासीत् तद-
भिप्रायः । ब्रह्मण्यशास्त्रममूहानामीक्यप्रदर्शनमुद्गमयितुर्विशेषभावः ।
वेदान्ताभ्यापुराणमेका पारमेश्वरी चिच्छक्तिर्जीवस्य सङ्गणमासर्थं दिनं
दिनमुत्तमस्य तत्सन्निधावात्मप्रकाशमकरोत्, अतोऽस्ति तस्मिन् पूर्व्या-
परमामस्यम् । गोताभाषामिदं तदेव व्यक्तीकरिष्यति । उद्भास-
यिवावश्यमुदीरयितव्यमेतद्यत्रोचितं न नवविधानस्य नवीनभगवदालोकं
लभेत वेदवेदान्तादिभिर्गीताया निगूढमैक्यमालोक्य न सोऽस्मिन् सिद्धान्ते
यमुपनिष्ठेत् योऽसौ वेदान् वेदान्तानृषिद्वयेष्वविरकरोत्, सोऽयं
योगाचार्यहृदये सर्व्वमामस्यं निष्पादितवानिति । इदमपि विस्मष्ट-
तथा वक्तव्यं यत् यदपि ब्रह्मण्यशास्त्रममूहानामीक्यप्रदर्शनमैवीद्गम-
यितुर्विशेषभावस्तथाप्यन्यथा धर्माणामेकतामैक्यस्थानञ्चाविष्कर्तुं न स
जातूदासीनो भवितुमर्हति, यतस्तत्त्रियोगलिपौ सर्व्वेषां शास्त्राणा-
मैक्यप्रदर्शनाय स आदिष्टः । एतत्कार्यसाधनाय परिश्रमं न स
परिश्रमं मन्यते, प्रत्युतास्मिन् श्रमासामर्थ्यं जीवनं विफलं गत-
मिति स मन्यते । न जातु विधानस्याः सर्व्वं सर्व्वविधानि
कार्याणि कुर्युरिति व्यवस्था । विधानस्य राज्यमनोव विस्तृतम् ।
अस्मिन्नेकैकस्य कार्यं स्वयं भगवान् विभज्य दत्तवान् । एकस्य
कार्यमपरेण साध्येत्, नाख्यत्र तत्सम्भावना । योऽसावेव यत्नेन
स खलु विफलमनोरथः स्यात् । स्वे स्वेऽधिकारे तिष्ठता कार्यं कर्ते

१॥० श्रीमद्भगवद्गीता-भूमन्यभाष्यस्य अवतरणिका ।

सर्वेषां तत्तत्कार्येष्वान् पूर्णभावेनाविर्भविष्यति विधानं जगत्सन्नि-
धायिति विधातुर्व्यवस्था । शम् ।

उद्दामयिता ।

श्रीमद्भगवद्गीता

समन्वयभाष्यान्विता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

योगयुक्तो हि येनासौ प्रोक्तवान् योगमुत्तमम् ।

सर्वसमन्वयकरं तं वन्दे हृद्यधिष्ठितम् ॥

उत्तरार्ध उपाख्य—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

इह खलु—“पितामहनियोगाद्दे यो योगाहामधारयत् । यः
म नारायणो नाम देवदेवः सनातनः । तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्मणो-
ऽन्ते विवेश ह ॥” (स्व, प, ५ अ, २३ श्लो) इति स्मरणात् योगधर्म-
प्रवर्तनाय ऋषिनारायणभावावतीर्णः वसुदेवतनयः, “योगाचार्यो
रादमा व्याप्य लक्ष्मणं स्थानं प्राप स्वम्” (मौ, प, ४ अ, २६ श्लो) इति
स्मरणात् योगाचार्यः श्रीकृष्णो ब्रह्मणः पदवेदने सुप्रस्थाप्तं धर्मं स्वयं
योगयुक्तः प्रपन्नाय शिष्याय ऋषिनरस्थानीयायार्जुनायोपदिदेश । स
च पुनः संग्रामे निविष्टवेतास्तं विस्मृतवानिति तेन महताप्रियेण
व्यथितहृदयस्त्वमेवमन्वगोचोदाचार्यः (अ, गो, १६ अ, ८—१३ श्लो);—

“आवितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितञ्च सनातनम्

धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतम् ॥

अबुद्धा नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ।

न च साद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ८ ॥
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं न्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥
 अन्येषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि ॥ ११ ॥
 तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्याच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
 ततः शङ्खश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
 ततः प्रवेतेर्हरैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकादरः ॥ १५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोष-मणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
 काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विगटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
 सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीश्चैव तुमुलोऽभ्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पत्तिं धनुरुद्यम्य पावडवः ॥ २० ॥
दृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्थ उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुक्कामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
योद्धव्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

अर्थ उवाच—

एवमुक्तो दृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भौमद्रोणप्रमुखतः सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५ ॥
तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्य्यान्मातुलान् भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान् सखींस्तथा ।
श्वशुरान् सुहृदस्यैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्व्वान् बभून्वस्थितान् ।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अर्थ उवाच—

दृष्ट्वा मान् स्वजनान् कृष्ण युयुत्सून् समवस्थितान् ।
सौदर्शितं मम गात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ॥ २८ ॥
वेपथुञ्च शरीरे मे रीमहर्षं च जायते ।
गाण्डीवं खंसते हस्तात् त्वक् चेव परिदह्यते ॥ २९ ॥

न च शक्तोऽस्य वस्थातुं भ्रमतौव च मे मनः ।
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहव ।
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३१ ॥
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ।
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३२ ॥
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३३ ॥
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।
 एतान् न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ ३४ ॥
 अपि त्वेलोक्य राज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ।
 निहत्य धार्तराष्ट्रान् नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥
 पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ।
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबाधवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३६ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३७ ॥
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मीऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥
 अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४० ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥
 दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंस्कारकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥
 अहोवत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद्राज्यमुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मि चेमतरे भवेत् ॥ ४५ ॥

सुख्य उवाच—

एवमुक्त्वाऋजुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
 विमृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऋजुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैव्यं मास्म गमः पार्थ नैतत् त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

अथ उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणञ्च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोक्ष्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्षामपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजौविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंभूदचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
 शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥
 नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्-
 यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
 अवाप्य भूमावसपत्नसृष्टं
 राज्यं भुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

सप्तम उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
 न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
 तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
 मेनयास्तुभ्य मम्य विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अष्टम उवाच—

अग्नीच्यानन्वशीचत्वं प्रज्ञावादांश्च भाषमे ।
 गताऽनुनगतामूंश्च नानुशीचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

“दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्” (१०) इत्यारभ्य “न योत्स्य इति
 गोविन्दमुक्त्वा तूष्णींबभूव ह” (११) इत्येतदन्तो ग्रन्थाऽर्जुनस्य
 शाकमोहयोः कारणं दर्शयति, योगोपदेशाय च श्रोमन्तं योगाचार्यं
 प्रवर्त्तयति । तत्र “कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्म-
 समूहचेताः । यच्छ्रेयः स्यात् निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि
 मां त्वां प्रपन्नम् ॥” (१०) इत्यनेनायं योगोपदेशः “नायद्ब्रूयानाय
 देयम्” इति निषेधकोटिं नाधरोहति । “तत् किं कर्मणि घोरं
 मां नियाजयसि केशव” (११) इति यत् स पश्चाद्वक्ष्यते, न तेन
 तस्याल्पश्रद्धत्वमनुमेयम्, सन्दिग्धे वस्तुनि परिप्रश्नी न श्रद्धाल्पत्वं श्रद्धा-
 हानित्वं वा व्यनक्ति । “व्यामिश्रेणेव वाक्येन ब्रूहिं मोहयसीव मे”

नत्वेवाहं जातु नामं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्व्वे वयमतःपरम् ॥ ४२ ॥

(३१२) इति वचने सन्देहकारणं दृश्यते ; इवेन बुद्धिविमोहनश्च नोद्देश्यमिति विस्पष्टम् । कर्मणि प्रवर्त्तयितुमना अन्यदोग्रहयमभ्यधात् केवलं प्रपञ्चस्यायोग्यत्वप्रदर्शनाय स्वमहिमस्थापनाय च न तु ब्रह्मणामन्वयनायेत्युक्तिरुपरिष्ठात् विचारणीया ।

शोकमोहाभिभूतस्यार्जुनस्योपस्थितकर्त्तव्यत्वेमुख्यवारणाद्योवाचाचार्य्यः, अगोच्यनिति । स्वधर्मनिरतत्वात् नित्यत्वाच्च शोचितुमयोग्यान् भीष्मादीन् अन्वशोचः अनुशोचितवानमि एवमतत्त्ववित्त्वं प्रकटयन्नपि “पतन्ति पितरो ह्येषां तुमपिण्डोदकक्रियाः” (१।४१) इत्यादिकान् प्रज्ञावतां वाटान् वचनानि च भाषमे परं न तु बुध्यसे इति भावः । पण्डितास्तत्त्वविदो विवेकिनः गतासून् मृतान् अगतासून् जीवतश्च नानुशोचन्ति, स्वाभाविकत्वादपरिहार्य्यत्वादात्मनाऽमरणधर्मत्वाच्च ।

कृतस्तेऽगोच्य इत्यपेक्षयाह न त्वेवाहमिति । न त्वेव जातु कदाचिदहं नासम्, किन्त्वाममेव, न त्वं नासीः किन्त्वामीरेव, तथा नेमे जनाधिपाः नासन् किन्त्वामदेव अत्र जगज्जीवयोर्मिथ्यात्ववादस्य नावकाशः हेतवादिनो विशिष्टाहेतवादिनश्च जगज्जीवमिथ्यात्ववादिभिर्विप्रवदन्तः सद्युक्तिजालविस्तारे सुमहद्वैषम्यं प्राविष्कुर्वन्तु, वयन्तु यस्योक्तिरियं गीता प्रधानतस्तदुक्त्यनुसरणेन तस्या व्याख्यानं कृतमनोरथाः । अतः “ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यैव प्रजापतिः । सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥” (अ, गी, ३५ अ, ३४।३५ सू) इति तस्य व्यक्ततरजगज्जीवमत्यत्वस्वीकारमनभिनन्द्य तदसहादस्यापने नास्माकं प्रवृत्तिरस्ति तन्मात्रेषु महता प्रयत्नेनोद्घोषितस्यासत्कार्य्यवादस्य चिन्मात्रसत्यत्ववादस्य च तदा का गतिरिति चेत् योगभक्त्योर्वस्तुदर्शनरोत्या स समाधेयः । अत्र शास्त्रे सहादं स्वीकृत्यैव रीतिद्वयमुक्तं समन्वितञ्च, तत्तु पञ्चादृष्ट्यामहे । अधुना

प्रमत्तमनुसरामः न हि निश्चिन्तयन्तिरोधानादने तन्नासत्तासाक्षात्-
कारः सम्भवतीति योगिनां प्रयत्नस्तत्तिरोधानाय सन्नाप्ते चिन्मात्रे
वा पर्यवसानं सर्वस्य युक्त्या शास्त्रबलेन च सुकरमिति हृष्टा तदनु-
सरणं तेषां सर्वत्र । सत्युक्त्यामे प्रथमस्तावत् वाङ्निरोधः, वाङ्-
निरोधेऽपि मानसक्रियाया निदर्शनं न तिरोधस्ते, तन्निदर्शनतिरोधा-
नेऽपि शरीरोक्षणं प्राणस्य स्थितिरनुभवगोचरीभवति, यदा क्षुप्ता
नापन्नभ्यते तदायमात्मनि विलीन इति सन्नाप्तत्वेनावधार्यते । “अस्य
साम्यं पुरुषस्य प्रयत्नो वाङ्मनसि सम्यद्यते मनः प्राप्ते प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायां, स य एषोऽणिमा, एतदात्माभिदं सर्वं, तत् सत्यं
म आत्मा” (छा, उ, ६।१।७८) इत्युपनिषदुक्तरीत्या योगिनामात्म-
व्यतिरिक्तपदार्थानां विस्तरे प्रयत्नः । पराशरेणापि युक्त्यन्तरेणायमेव
साधनः, तद्यथा (वि, पु, २२, १२२, ४१—४४ श्लो) ;—

“महो घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।

जनेः स्वकर्मास्तिमितात्मनिष्ठयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥

तस्मात् विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्वचित् कदाचित् हि ज वस्तुजातम्
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमयषणाकादिनिरस्तसङ्गम् ।

एवं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

सद्भाव एषो भवतो मयाक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतत्तु यत् सव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥” इति

“सम्भूताः सोम्यमाः सत्रीः प्रजाः सदायतनाः सप्रतिष्ठाः” (छा, उ, ६।४.८) इति चिरन्तनकृतान्तानुयायी श्रीमतो योगाचार्यस्य
“सत्यं भूतमयं जगत्” इति सिद्धान्तः सर्वथा पूर्वैरविरुद्धः । भगव-
त्कलादर्शनादृते न जातु भक्तिः पुण्यात्यतो भक्तिपथाश्रयिणः “सदेव
सोमेदमय चासीदेकमेवाद्वितीयम् (छा, उ, ६।२।२) इत्यस्याः
श्रुतेरिममर्थं प्रतिपादयन्ति—“‘इदं’ विभक्तनामरूपबहुत्वावस्थं जगत्
‘अयं’ सृष्टेः प्राक् ‘एकमेव’ अविभक्तनामरूपकतयैकत्वावस्थापवमेव

देहिनीऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

‘अद्वितीयम्’ अधिष्ठानान्तरशून्यञ्च ‘सदेव चासीत्’ ।” (वे. त. मा.) इति । “अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागर्भे” (८।१८) इत्युक्तदिशा सतोऽभिव्यक्तं जगत् जीवश्च तल्लीलाभूमिर्दिभूतिर्वा ; योगप्रलये तु तयोः सम्प्राप्ततयावस्थानम् ; तत्तु “रात्रागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्त-संज्ञके” (८।१८) इत्युक्तदिशा । अतएव मूलेऽनाधारे मन्मात्रे दृष्टि-योगिनाम्, भक्तानाम् भक्तभगवदवलम्बकानां सम्भूनासु सर्व्वासु प्रजासु तदन्तर्यामितया कल्याणगुणसम्पन्ने परमात्मनि चैत्यलसति विस्तरिण । १२ ।

आत्मतत्त्वविज्ञानाय प्रथमस्तावत् देहदेहिनीर्भेदं देहनाशेऽप्यात्मनोऽविनाशश्च प्रत्यक्षदृष्टान्तेन दर्शयति देहिन इति । देहिनीऽस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं जरेति तिस्रोऽवस्थाः, तथा देहान्तरप्राप्तिर्मृत्योरन्तरं देहाद्देहान्तराश्रयणमवस्थाविशेष एव । अतो धीरो बुद्धिमान् देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति । कौमाराद्यवस्थान्तरतायां यथा स एवास्मिन् प्रत्यभिज्ञानं देहाद्देहान्तरप्राप्तावपि तथैव, जातमात्रस्य पूर्व्यसंस्कारजनितप्रवृत्तिदर्शनादिति प्राचां मिहान्तः । मिहान्तश्चायं नैकान्तिकः काले कालेऽस्य रूपान्तरपरिवृत्तात्, अनुनापि सुतरां तदधीनत्वानपनयात् । श्रीमती योगाचार्यस्य तु पुनः सर्व्वसमन्वयकारिणः मिहान्तं प्रदर्शयितुं भाष्यकारिणः कथं पात्रानां निवर्ध्नीमः । तथाहि वैदिकसंज्ञितासु परितानां जीवानामिह लोके पुनर्जन्म नाप-लभ्यते, अथापि यज्ञीगाय देहग्रहणं वर्णितमस्ति तत् परचैव । तद-यथा ;—

“सं गच्छस्व पितृभिः सं यसेनेष्टापूर्तेन परमे ज्योमन् ।

हिवावद्यं पुनरस्तमोहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥

(१०म, १४म, ८ ऋक्) इति ।

“ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुकूर्ज्वन्तरिक्षम् ।

तेभ्यः स्वराडसुनोतिर्नो अथ यथावशं तन्वः कल्पयति ॥”

(१८।३।५८) इति ।

एतत् कायचक्षणं पुनर्मर्त्यवत् तद्यथाधर्ज्वणि ;—

“मा ते मनो मासोर्माङ्गानां मा रमस्य ते ।

मा ते हास्त तन्वः किञ्चनेह ॥” (१८।२।२४) इति ।

न तु वक्तव्यमस्यूनीऽयमिति ; स्यूतत्वमेवास्य सर्वत्र वर्ण्यते ;—

“यद्वा अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयन् जातवेदाः ।

तद्वः एतत् पुनराप्याययामि स्वाङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥”

(१८।४।६४) इति ।

पुनर्कलवेद्यं तत्र पुनर्मिलनमपि वर्ण्यते ;—

“स्वर्गे लोकमभि नो नयामि सं जायया सह पुत्रैः स्वाम् ।”

(१२।२६प्र । १७) इति ।

परितानामयज्ञयाजिनां दस्यूनामपि पितृगणैः सह वसतिः ;—

“ये दस्यवः पितृषु प्रविष्टा ज्ञातिमुखा अहुतादयवन्ति ।

परापुरी निपुरी ये भरन्ति अग्निष्टानस्मात् प्रधमाति यज्ञात् ॥”

(१८।२।२८) इति ।

स्थितिः पितृणामन्तरिक्षे दिवि पृथिव्यां वा ;—

“ये न पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुकूर्ज्वन्तरिक्षम् ।

य आक्षिप्यन्ति पृथिवीमुत यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ॥”

(१८।२।४८) इति ।

पृथिव्यां स्थितिसु तत्र समाहितानामतएवाङ्गानमन्त्रे ;—

“ये निखाता ये परीप्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः ।

सर्व्यांस्तानमन् आ वह पितृन् हविषे अत्तवे ॥”

(१८।२।३४) इति ।

अथ्यधर्ज्वणि च विस्पष्टं भूसमाधानम् । तद्यथा ;—

“उप सर्प मातरं भूमिमितासु हव्यचसं पृथिवीं सुवेगाम् ।

कर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निष्कृतेरुपस्थितम् ॥

उच्छ्वस्य पृथिवि मा नि बाधथाः सृपायनास्मी भव सूपवञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिवाभ्येनं भूयः ॥

उच्छ्वसमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि त्रयन्ताम् ।

ते गृह्णासो द्रुतयुतो भवन्तु विश्वाहास्मी शरणाः सन्त्वच ॥”

(१०।१८।१०—१२ ऋक्) इति ।

युवतिरित्यत्र पृथिवी, निष्कृतेरुपस्थितादित्यत्र प्रपथे परस्तात्,
उच्छ्वस्येत्यत्र उच्छ्वस्य, सूपवञ्चनेत्यत्र सूपसर्पणाः, भवन्त्वित्यत्र स्थाना
इति पाठान्तरैरथर्वेण (१८।३।४८—५१) एताः ।

भूमिरव्यवहितोपरिस्थव्योम पृथिवीति केचित्, तथैवाथर्वेण
“पृथिवीं त्वा पृथिव्याम्” (१८।४।४८) इत्यत्र दर्शनात् । “पार्थिवे
रजसि आ निपत्ताः” (१०।१५।२) इत्यत्र रजःशब्देनान्तरिक्षावकाशे-
ऽर्थं गृह्णाते तस्मत्तनैक्यम् । न तु वक्तव्यं पृथिव्यव्यवहितान्तरिक्षे पितरो
देवा वा न निवसन्तीति । यदि न स्युर्वेदिकर्षिभिः प्रथमामिष्टका-
मुपदधतः नाचिकेताग्निचितस्तेः सायुज्यं सलोकता न वक्ष्यति—
‘अथो या अस्मिन्लोकं देवताः तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति’
(तै, ब्रा, ३।११।१०) इति । “पुनरस्तमेहि” इति वचनेनैव लोक
एव पुनरावृत्तिर्हो वर्णयन्तीति मतमेताभिः परास्तम् । यत्र च
तादृशवर्णनमस्ति तत्तु स्वधायकणाय । तद्यथा—“परा यात पितरः
सोम्यासो गर्भारेः पथिभिः पूर्याणैः । अथा मासि पुनरा यात नो
गृह्णान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः ॥ (१८।४।६३) इति । आद्येऽर्थ-
वारिषु निगूढाः पितरस्तिष्ठन्तीति शीनकः (भा, गृ, सू, ४।७।३६) ।

अथ पुनर्ब्राह्मणविभागे देहस्य क्षुत्तृष्णानिपीडितस्यानुष्ठानमाहा-
त्म्यात् परं पानभाजनैस्तस्मिन्निहितः सायं प्रातर्वा, पक्षे पक्षे वा, मासि
मासि वा, मासैस्तुर्भिद्यत्तुर्भिर्वा, वयसासैः वयसासैर्वा, प्रतिसंवत्सरं
वा, शतवर्षं शतवर्षं वा, यथेच्छं वा पानभाजनाग्निहोतः । तद्यथा ;—

“अथातो यज्ञवीर्यान्नामेव,—सायं प्रातर्हं दे असुचिन् लोके
अग्निहोत्रबुद्ध्याति, तावतीह तस्मिन् यज्ञे ऊर्कः । अर्धमासेऽर्धमासे
दशपूर्वमासयाजी ; चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चतुर्मासयाजी ; षट्सु षट्सु
पशुबन्धयाजी ; संवत्सरे संवत्सरे वीमयाजी ; शते शते संवत्सरेषु अग्नि-
चिन् काममश्नाति कामं न तद् ह एतदयावत् शतं संवत्सरा-
स्तावदमृतमनन्तमपर्थ्यन्तम् । स यो ह एतदेवं वेद एवं ह एदास्य
एतदमृतमनन्तमपर्थ्यन्तं भवति । तस्य यदपि इषीकयेषोपहृत्यात्त-
देवास्यानन्तमनन्तमपर्थ्यन्तं भवति ।” (श, प, ब्रा, १०।१।५ ४)
इति ।

‘न कामम्’ इति वचनमनन्तापर्थ्यन्तस्थितिमेवात्र द्योतयति ।
द्विविधा हि स्वर्गलोका ब्राह्मणविभागे वर्ण्यन्ते, आदित्यलोकादूर्वाश्च
उपरितनाश्च । ये हि अर्वाश्चस्तेऽन्तवन्तः क्षत्र्याः, ये उपरितनास्ते
अनन्ता अपारा अक्षयाः । अभिजयति तान् नाचिकेतास्मिचित्
तदभिज्ञश्च तदयथा—“उरवो ह वै नामैते लोका येऽवरेणादित्यम् ।
अथा हैते वरीयाऽसौ लोका ये परेणादित्यम् । अन्तवन्तश्च ह एष
क्षत्र्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यम् । अथ हैवाऽनन्तमपारमक्षत्र्यं
लोकं जयति यः परेणादित्यम् । अनन्तश्च ह वा अपारमक्षत्र्यं लोकं
जयति योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते, य उतेनमेवं वेद ।” (तै, ब्रा, ३।१।८)
इति । अर्वाक्षु लोकेषु सूर्यालोकप्रचरणादहोरात्रे भवतोऽत आयुः-
क्षयस्तेषु ; न तथा पराक्षु लोकेषु—“नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः,
योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उतेनमेवं वेद ” (तै, ब्रा, ३।१।८)
इति । स्वर्गलोके यज्ञयाजिनः प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन युक्ता भवन्ति,
यथा “प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन सुवर्गे लोके” (तै, ब्रा, १।२।१)
इति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये पिष्टयाषेन देवयानेन च समग्रविश्वपरि-
भ्रमणश्चानुमोदितमत्र, यथा “हे सृती अमृणवः पिष्टृणामहं देवानामुत
मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनं समेति । अन्तरा पूर्वमपरश्च
केतुम् ।” (१।४।३) इति । नक्षत्राणि हि देवानां गृहाः—“देव-

दृष्ट्वा वै नक्षत्राणि” (१५।२।६) इति । “अमुष्मिन् लोके मन्थ-
वति” (श, प, ब्रा, ११।१।८।६) इति जन्म परचैव ।

“विद्यया तदाराहन्ति यच्च कामाः परागताः” (श, ब्रा, १०।५।४)
इत्युक्त्या ज्ञानभूमौ ब्राह्मणविभागस्य प्रवेशः । “अश्वतमः प्रविशन्ति ये
अविद्यामुपासते । ततो भूय इव तमो य उ विद्यायाः रताः ॥”
“अनन्दा नाम ते लाका अश्वेन तमसाहताः । तां ते प्रेत्याभिगच्छन्त्य-
विहंसोऽऽधा जनाः ॥” (ह, भा, ६।४।१०।११) इत्यत्र संहिताक-
तमः प्रवेशस्य ज्ञानभूमौ नवीनविनियोगः । अथर्वण्युक्तस्य “अथाह-
नारकं लोकम्” (१२।४।३६) इति नरकलोकस्य तु विस्तृतविवर-
णेन पौराणिकममये ग्रहणम् ।

यज्ञैः साधिते स्वर्लोके लोकान्तरे वा स्थितेः कालान निर्णी-
ताऽस्ति संहितायां ब्राह्मणविभागे वा । अतस्तस्मिन्नपरितुष्यन् ब्राह्मण-
विभागेषु सुपरिचितो याज्ञवल्क्यो बृहदारण्यकोपनिषदि “यत् कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यते” (ह, भा ६।४।४) इति न्यायमनुसृत्य श्लाकी
नाह “तदेव सक्तः सङ्गं कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।
प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मात्प्राकात् पुनरत्य
अस्मै लाकाय कर्मण ॥” (ह, भा, ६।४।६) इति । देहाद्देहान्तर-
प्राप्तिमेवं स दर्शयति, “तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्य-
माक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति, एवमेवायमात्मा इदं शरीरं निहत्या-
विद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ।” “तद्यथा
पेगस्कारी पेगसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते,
एवमेवायमात्मा इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं
कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र वा गान्धर्व्ये वा दैवं वा प्राजापत्यं
वा ब्राह्मं वाऽन्येषां भूतानाम् ” (ह, भा, ६।४।४) । “य एतौ
पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ।” (ह, भा,
८।२।१६) इति । इममेवार्थे छान्दोग्ये राजा जैवालः प्रपञ्चग्राह
“तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्

वाङ्मययोनिं वा तत्त्विययोनिं वा वैश्वयोनिं वा । अथ य इह कपूय-
चरणा आध्यामो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् ज्ञयोनिं वा शूकर-
योनिं वा चाण्डालयोनिं वा ।” (छा, उ, ५।७।१० ; इति । “एत-
मत्रमयमात्मानमुपसंक्रम्य” इत्यारभ्य “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य
इमां लोकान् कामात्रीकामकपूयगुमश्चरन् एतत् साम गायन्नास्ते”
(ति, उ, ३।१०।५।६) इति तैत्तिरीयोपनिषदुक्तिः भक्तिप्रधानपौरा-
णिककालमालिङ्गति । दैदिकगूत्रेषु मन्त्रब्राह्मणवत् सञ्चयम् । तत्त्व-
निर्णायकसूत्रप्रधानकाले तु गुणत्रयविभागतो लोकानामूर्ध्वमध्याधा-
विभागनिर्व्वचनं जरामरणादिजन्मदुःखमाकृत्वमाहसिमत्त्वञ्च दृश्यते ।
सूक्तानां तत्र चित्माचत्ववस्थानं स्वच्छया शरीरग्रहणं वा धिवादीत्यद-
भामात् । “मनःप्रोतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्य्ययः । नरकस्वर्गसंज्ञे
ह पापपुण्ये द्विजात्तम ॥” (२२, ६२, ४२ श्लो) इति विष्णुपुराण-
वचनं स्वर्गनरकयास्तत्त्वमाविष्करोति । वसिष्ठपराशरादीनां शरणि-
मनसूत्राधुनिकप्रसिद्धाख्यातृभिः तत्तत्कृपाटिकं मनोभाव एव पर्थ्य-
वामनमः । तद्वयथा, “विमुञ्चात्मतनुं पारंगमित्युक्तो विमुञ्चा च ह”
(भाग, अंक २०, २५, २५ श्लो) इत्यस्य व्याख्यानावेनरे श्रीमच्छ्रीधर-
स्वामिनाक्तं “मर्त्वेव तन्मृत्यागो नाम तन्मनाभावपरित्यागो विवक्षितः,
ग्रहणञ्च तत्तद्वावर्त्तयति इत्यर्थः ।” इति । न्यायमिमं समा-
श्रित्य वेष्णवशास्तस्मीमांसाकृता यामता जीवेनाप्युक्तं कृष्णमन्त्रं “तनु-
रुपकलेवरशटैरत्र श्रीमगवतो भूभारजिह्वोर्धालक्षणे देवादिपिपालयि-
पालक्षणञ्च भाव एवोच्यते ।” इति । “मर्त्वेषां देहहीनानां मह-
दुषं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकर्मणि ज्ञानदेहस्य वै विभो ॥”
इत्यत्र देहं विना न कर्ममिद्विरिति रामायणे विदेहस्य वसिष्ठस्याक्ती
यदपि दृश्यते तथापि विदेहस्य निमेषस्तत्रैव चिद्रूपेण स्थितिप्रार्थनं
मर्त्वेभूतानां निमेषक्रियामिदो तस्य क्रियाकारित्वञ्च, तद्वयथा “सुप्री-
ताय सुराः सर्वे निमेषेतस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे ह तं सेतो
निरूप्यताम् ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेषेतस्तदाऽब्रवीत् । नेत्रेषु

सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ वाङ्मयित्वेव विबुधा निमिषेनस्तदा-
ब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति
चक्षूंषि पृथिवीपते । वायुभूतेन चरता विश्वामार्शं मुहुर्मुहुः ॥” (रा,
उत्त, ५७स, १३—१६श्लो) इति । “अथ यो वेदेदं मन्वानीति स
आत्मा मनोऽस्य देवः चक्षुः स वा एष एतेन देवचक्षुषा मनसैतान्
कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोकः ।” (का, उ, ८।५।६।१२)
इति श्रुतिरपि तदेव व्यनक्ति ।

एवं विविधरूपान्तरैकस्मिन् सोमांस्ये विषये कथं वाविष्करी-
त्यात्मानं श्रीमतो योगाचार्यस्योक्तिषु तद्वयमत्र पर्यालोचयामः ।
प्रथमन्तावत् स वेदिककालमुद्दिश्याह “काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त
इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥” (४।१२) ।
“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते
पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ ते तं
भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणि पुण्यं मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं
त्रयोधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥” (८।२०—२१)
इत्यत्र यज्ञैरक्षया गतिरिति संहिताब्राह्मणयोः सिद्धान्तमनभिनन्द्य
वेदान्तमिदृजतान्तमेवाश्रयत्याचार्यः । “शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्-
कामतांश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवागन्तात् ॥ श्वात्
चक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनः यं विषयानुप-
सेवते ॥” (१५।८) इति वैदिकसमयवित्ताक्तिः । इयं तु विशेषी
यद्देवेषु चक्षुरादान् सूर्यादिषु प्रक्षिप्य प्रथमं केवलं जीवस्य लोकान्तर-
गमनम्, तदनन्तरं तत्र भोगोपकार्यविकलदेहप्राप्तिः ।

वेदान्तसमुचितसिद्धान्तः पुनरेष्टपलभ्यते । “विद्यामयोऽयं पुरुषो
न तु कर्ममयः स्मृतः । य एतमश्नुते जित्तमयाहं शब्दक्षयम् ।
वश्यात्मानमभंस्निष्टं यो वेद न स्मृतो भवेत् ॥” (अ, गो, ५।१७,
३३।३४श्लो) इत्यनुगोतीति वेदान्तसिद्धं कर्ममयाद्विद्यामयस्य पुरुषस्य
भेदं दर्शयति । “यान्ति देववता देवान् पितॄन् यान्ति पितृवताः ।

भूतानि यान्ति भूतञ्चा यान्ति सदयजिनोऽपि माम् ॥” (८।२५)
 इति तत्तत्कामवशात् तत्तत्प्रोक्तप्राप्तिं वदतिर्वेदान्तरैक्यम्, तत्र तु
 विशेषः सर्वलोकचारित्वं विदुषः । “लाकानालोकयाम्यहम्” (१६५,
 ४० श्रुति) इत्यनुगोताक्तिः पुनः सर्वलोकचारित्वमात्मययिणा व्यनक्ति ।
 “अतकालेषु मामेव स्मरन् मुक्ता कलिवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं
 याति नास्यत्र संशयः ॥ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलिवरम् ।
 तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावाभावितः ॥” (८।५।६ श्रुति) इत्यत्र
 तु वेदान्तादपि स्फुटतरा तत्तद्भावाभावितत्वं तत्तद्भावाप्राप्तिः । “अग्नि-
 र्ज्योतिरहःकालं पश्यामा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म
 ब्रह्मविदा जनानः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पश्यामा दक्षिणायनम् ।
 तत्र चान्द्रमम ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥ शुक्लकृष्ण गती श्येते
 जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिरन्यथावर्त्तते पुनः ॥”
 (८।२४।२५।२६) इति वेदान्तमिदं प्रयातुर्मार्गद्वयमुक्त्वा “नैते सृष्टी
 पार्थ जगन् योगी मुञ्चति कथन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो
 भवार्जुन ॥” (८।२७) इत्यत्र विदुषा योगयुक्तस्य मार्गद्वयनिरपेक्षत्व-
 मुक्तम्, तत्त्वाचार्यस्य प्रतिभानसम्भूतम् । “मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखा-
 लयमगाधतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥”
 (८।१५) । “अथ ततोऽन्तर इत्युक्तस्तमाहः परमां गतिम् । यं प्राप्य न
 निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥” (८।२१) । “न तद्भासयते सूर्यो न
 शशाङ्को न पावकः । यदुगत्वा न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥”
 (१५।६) इति आत्मययिणामपुनरावृत्तिरिह यदुद्घर्ष्यते तद्देवान्त-
 सम्भनम् । निराकाराथयफलमियमपुनरावृत्तिरिति विस्मष्टमनुगोता-
 याम् । तदुच्यते ;—

“तदा कदाचिन्निर्व्वेदान्तिराकाराश्रितेन च ।

लोकतत्त्वं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया ॥

लोकैस्त्रिभूतभूयान्नममं मार्गमनुष्ठितः ।

ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मना मया ॥

नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम् ।
 आसिद्धेर्वा प्रजामर्गादात्मनोऽपि गतिः शुभा ॥
 उपलब्धा हि जश्चेष्ट तथेयं गतिरुत्तमा ।
 इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥
 ब्रह्मणः पदमव्यक्तं मा तं भूदव संशयः ।
 नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परन्तप ॥”

(अ, गी, १६ अ, ३८—४२ श्लो) इति

“आवृद्धभुवनलोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन” (८।१६) इति मांख्य
 सिद्धान्तमश्रुतानि सर्वानि भुवनानि जरामरणादिजदुःखसामान्यानि
 मर्त्यलोकत्वे परिगणितानि । “एषाऽस्य परमा गतिरेषास्य परम
 मन्वदेष्टोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः” (४, अ, ६।३।३२
 इत्युक्तदिशा स्वरूपेऽवस्थानपूर्वकं परमात्मानमेव यदा न विषयीकरोति
 तदात्मा विषयाभिनविशेषादवस्थान्तरप्राप्तिकृपां पुनरावर्त्तिं परिवर्त्तन
 शीलतां पुनः पुनः सर्व्वेवानुभवति । निराकारपरब्रह्मण्याश्रितं सति
 तस्मिन्निवसतिर्नित्यैव ।

“वासांमि जीर्णानि यथा विज्ञाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विज्ञाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

(२।२२)

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
 शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
 अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
 एतद्दि दुर्लभतरं लोके जन्म यदोद्दिष्टम् ॥
 मत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्ण्यदैहिकम् ।
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥
 पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि मः ।
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥

प्रयत्नादयतमानसु योमो संशुद्धकिंस्वयः ।

अनंकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परा गतिम् ॥ (६।४१—४५)

ब्रह्मणा जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥” (७।१६) ।

इत्यत्र “वामांसि जीर्णानि”ति वेदसम्मतम् । योगिनां भोगप्राप्तिः

योगिकुले जन्म च यद्यपि न वेदान्तेषु विस्पष्टमुपलभ्यते. भावतस्तैरस्य
मास्यमस्ति । के च ते पुण्यलाका यत्र ते योगभ्रष्टा गच्छन्तीति
निज्ञासानिश्चये, न गीतोक्तिरियमद्विगते ;—

“ऊढन्तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।

कीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः सविबोध मे ॥

तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बहिं बुध्येथाः कर्मनिश्चयम् ।

तारारूपाणि सर्वानि यत्रैतच्चन्द्रमण्डलम् ॥

यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् ।

स्थानान्येतानि जानाहि जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥”

(अ, गी, १७अ, ३८—४०श्लो) ।

उक्तिरियं ब्राह्मणविभागानुसारिणी । “सृष्टा भवक्रमः” इत्यस्य
व्याख्याने “भानि अश्विन्यादीनि अन्यानि विशिष्टानि ज्यातींषि तेषां
ममूहयक्र”मित्युक्त्वात् असंख्येयानि तानि तारारूपाणि स्थानानि ।

“कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु । (१३।२१)

यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु प्रलयं याति देहभृत् ।

ततोऽसमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ (१४।१४।१५श्लो)

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो नच्छन्ति तामसाः ॥” (१४।१८) ।

इत्येतदयदुक्तं न तद्देहे न वेदान्ते वा दृश्यते, सांख्यसूत्रे यद्यप्यत्र
गतिकारणं व्यक्ततरं न कुत्रापि निबद्धम्, तथापि तत्सम्मतनवीनोद्भाव-

नेयमाचार्यस्य । अत्रेदं विचार्यम्,—न कुत्रापि केवलं स
स्तमो वा सम्भवति, सर्वत्र तेषां सङ्कर एव । यदाहाचार्यः
रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान् प्रचक्षते । अन्योन्यमित्युनाः सर्वे
न्यानुजीविनः ॥ अन्योन्यापाश्रयाद्यापि तथान्योन्यानुवर्तिनः
न्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्चधातवः ॥” (अ, गी, ३६अ,
इति । अतएवाह “यदा सत्त्वे प्रवृद्धे” इति । विशेषणश्चेत
तमसि चानुपज्यते । गुणव्यतिकरस्यापरिहार्यत्वादूर्द्ध्वमध्या
ज्ञानप्रवृत्त्यज्ञानापेक्षया । एतदेवापेक्ष्याहानुगीतासु, “तत्रापि
षोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमाः” (अ, गी, १७अ, ४१श्लो) इति
चेवमेवास्ति । दिवीत्यत्र पृथिवीप्रतियोगी दिव्शब्दः, द्यावा
सर्व्वलोकान्तर्भावकत्वेन तयोः प्रयोगदर्शनात् । अतः पर
साधारणशब्दोऽयम् । न च वक्तव्यं दिवि न कर्मसङ्गिनाम
यतस्तत्रैवोक्तम् “क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः” (
१८अ, ५८श्लो) इति । भवतु तावत् राजसानां तत्रावकाशः
नान्तु न स कदापि सम्भवति । चेन्न सम्भवेत् “नीचोच्चमध्यमा
विशेषणस्य वेयर्थं स्यात् । वस्तुतस्तु तत्र “न चैतदिष्टं देवानां
रूपनिवर्त्तनम्” (अ, गी, १८अ, ५८श्लो) इत्युक्तद्विविष्टानाम्
व्यनक्ति । तदेव च घनोभूतं दिवि नीचान् तामसानां प्रे
ष्टह्नाति ।

“तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नाभिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं देवीमभिजातस्य भारत ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पाशपाशमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥

देवी सम्पदमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥” (१६।३-

इतीयमपुनराचार्यस्य प्रतिभानुज्ञासयति ।

“तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

आचरन्तीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 ततोऽप्यप्राप्यैव कौन्तेय ततो यावद्यधमां गतिम् ॥ (१६।१८-२०)
 तद्वदपि वेदान्तेषु विस्मृतं न दृश्यते, तथापि
 विमोक्षोपायिनीचयोनिप्राप्तौ न कोऽप्यस्यभिहितो विमोक्षोपायः,
 अस्ति वा न इति भावत ऐक्यम्, उक्तिरेषा निरवधानतया ; संगोष्ठा
 यथा— ‘एतेर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्या-
 न्ति विमोक्षो याति परां गतिम् ॥’ इत्यनन्तरोक्त्या आसुरान् धर्मान्
 विहाय विमोक्षानाचरन् सन्नतिं प्राप्नोतीति सिद्धतिः ।” अस्मि-
 न्नारायणः न पुनरनुगीतात्, तद्वदपि ;—

‘विद्वान्कर्षमदेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।

यथा ते सुकृता लोका लभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥

अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृता ये च कर्मिणः ।

अकर्मनिरतानाश्च ब्राह्मणानां शुभेष्टिणाम् ॥

संस्कारिणोऽहमायान्ति यतमानाः सलोकताम् ।

स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥” इत्यादि ।

(अ, गी, ३६ अ, २६—२८ श्रौ) ।

अत्र निष्कर्षः । परेतानां शरीरान्तरग्रहणं परत्रैवेति वैदिकाः ।
 तत्रैवैकात् पुनरेत्य अस्मै लोकाय कर्मिणः” इति वेदान्तिनः । यदि
 विद्वान् वेदान्तिनाञ्चेकत्वमाधनेऽस्माकं कौतूहलं स्यात्, तदा वय-
 म् आश्चर्याकामः । तद्वदितोः सम्बन्धोऽत्र एकस्माच्चलितस्यान्यत्र
 वेदो दृश्यते—“तद्वदपि लृणजलायुके”त्याद्याभिः । यद्येवं कथं
 वेदोऽपि अचरन्तीं योनिप्रवेशः परत्र सिद्धतिः ? कथं वा “पृथिवीं
 आचरन्तीं योनिं (उ, आ, उ, ८।२।१६) इति ? सिद्धत्येव, यतो
 वेदोऽपि अचरन्तीं योनिं मृतं हिपदे गं चतुष्पदे (६।७।१२) इति ऋचो
 वेदोऽपि अचरन्तीं योनिं सुषनेषु हिपदां चतुष्पदां निवास उक्तः ; अथर्वणि
 वेदोऽपि अचरन्तीं योनिं पशवः” (११।३।८) इत्युक्ता दिवि पशवः सन्तीति
 सिद्धतिः । “अथवा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके” इति तत्र पशूनां

स्थितिः सुव्यक्ततरा । “लोकान् प्रत्युत्थायिनस्ते” (ह, भा, उ, ८।२।१६)
 इति यदुक्तं तेनैवाभिव्यज्यते लोकानामसंख्येयत्वादावृत्तिमात्रप्रदर्शनपर-
 मेतत् । लोकाः समसंख्यातो नातिरिच्यन्त इत्युक्तिस्त्वनवधानात्, यत्-
 स्तेषां तथात्वमैतरेयब्राह्मणे (४।३।४) त्रिभिस्त्रिभिः स्तम्भसदृशैर्लोकैर्दृश्य-
 स्यादित्यस्त्राङ्गीधःपतनवारणायैवास्मात् । अतएव तत् कर्तुं मधोऽसो-
 मावकाशावगतेर्दृश्यादित्यस्य च भक्तकस्यानां मण्डलानामेकतमत्वात्
 लोकानामसंख्येयत्वमेव तत्त्वम् । वदति च “एषमेवानुपरिवर्त्तन्ते”
 (ह, भा, उ, ८।२।१६) इति । न तु वक्तव्यं देवयानमार्गं सम्भवति
 समप्रविश्वभ्रमणं न तु पितृयानमार्गं, “याभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति”
 (ते, ब्रा, २।६।३) (ह, भा, उ, ८।२।२) इत्युक्तत्वादुभयोस्तत् समानम् ।
 आहूतिः पुनरावृत्तिरनुपरिवृत्तिः पुनः पुनरुद्धमध्यमाधोगतिरिव ;
 ज्योतिःशब्दाभिधायिनां स्वयं ज्योतिष्मतं, चान्द्रमसज्योतिःशब्दाभि-
 धायिनाञ्च परज्योतिःसापेक्षाणां लोकानामसंख्येयत्वात् । “पृथिवीं
 प्राप्ये”त्यत्र परज्योतिःसापेक्षकाणां पृथिवीतुल्यत्वात् पृथिवीशब्दे न
 निर्देशः । अतएवाथर्वणे दिव्यपार्थिवभेदेन लोकानां विभागो दृश्यते
 यथा, “तथा लोकान् समाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः” (८।२० प्र ।
 १४) इति । तथाच कान्दोष्ये “स एष ये चासुष्मात् पराश्रलोका-
 स्तेषां चेष्टे देवकामानाम् ।” “स एष ये चैतस्मादज्याश्चो लोकास्तेषां
 चेष्टे मनुष्यकामानाम्” इति । अतएव “अन्तरा पूर्वमप्यत्र केतुम्”
 इत्यत्र ज्योतिष्काज्योतिष्कलोकसूचनाय चिह्नवाचकः केतुशब्दः । अत-
 एव च “अवरेणादित्यम्” “परेणादित्यम्” इति लोकानां भेदः ।
 अतएव हि “अथा यथा रथे तिष्ठन् पक्ष्मी पथ्यावर्त्तमाने प्रत्यपेक्षते,
 एवमहोरात्रे प्रत्यपेक्षते ; नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः” (ते, ब्रा, ३।१।८)
 इति अहोरात्रयुक्ता अहोरात्रविमुक्ता लोकः वर्ण्यते । “य एते पथ्यानी
 न विदुस्ते कीटाः पतङ्गाः” इत्युक्तिषु मार्गज्ञानानुपयोगिनां कीटादी-
 नामतैव पुनः पुनर्जन्म द्योतयति, अतएव, “सुद्रकर्मणान्तु जन्तूनामतैव
 पुनः पुनर्जन्मे ति स्वामिक्तसिद्धान्तः सिद्ध्यति । “न कश्चित् सुख-

त्यन्तं न कश्चित् शाश्वती स्थितिः । स्थानाच्च ग्रहतो भ्रंशो दुःख-
 व्यात् पुनः पुनः ॥” (अ, गी, १६अ, ३०श्लो) इत्युक्तिमाचार्यस्या-
 भाक्तं व्याख्यानस्य दार्ढ्यायोदाहरिष्यामः । न केवलमेतावान्मात्रकं
 त्रः स्यात्, इयमपि युक्तिरस्माभिर्दर्शयिष्यते—यत् त्वाचार्य्येणैवग्रहः
 युक्तस्तत्र मरणशीलानां मर्त्यानामात्रज्ञभुवनस्थापी लोक एव तेनाभि-
 तः, तत् एवोक्तं “नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परन्तप” इति ।
 ते तु भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं क्षणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति” इत्यत्र
 विशालमिति विशेषणं मर्त्यलोकविशेषणत्वेन तदेव व्यञ्जयति । अत-
 एव ब्राह्मणविभागे देवयानमार्गेण पितृयानमार्गेण च मर्त्यरूपवतां
 वानां मर्त्यानाञ्च निखिलजगद्भ्रमणमुदाहृतम् । “अश्वभा गतयः”
 त्थारभ्य “पतनं” निरये चेव यातनाञ्च यमजये” (अ, गी, १६अ,
 १—३६श्लो) इत्यन्तयन्यस्य विरोधित्वञ्च, “लिङ्गं मनो यच्च निषक्तम्”
 ति दृष्ट्या सत्यवत् प्रतीतत्वात् वक्तुर्मनोभावपरिहृतिविजृम्भितेषोक्ति-
 र्तिस्मृतेरेवञ्चातीयकत्वादिति हेतुना, परिहरिष्यामः । पूर्व्वतन-
 राख्यातगणपथागुसरणेनावलम्बनमौदृश्याख्यानकौशलस्य कालातीत-
 यदृष्ट्या सम्यक्त्वेऽपि देशकालप्रभावचिन्तया सर्व्वथा नादुष्टमिति
 दृष्टा यद्यपि ततो ब्रह्मताः, तथापीदं स्वीकर्त्तव्यं यत्—प्राचीन-
 प्रावलम्बनेन भपञ्चरप्रयाणवशात् चक्रभ्रमिवत् परिहृतिं स्वीकृ-
 त्वापि, गुणानुसारिणीं गतिं निर्णयि, सर्व्वेच गुणव्यतिकरञ्च
 दर्श्य, परत्र पुरुषाणां नीचोच्चमध्यमावस्थायां स्थितिश्चाभिनन्द्य—
 तेमद्योगाचार्य्यस्यां भूमिमारुढवान् यतो वेदवेदान्तयोरैक्यं पुनः
 नः नीचोच्चमध्यावस्थाप्राप्तिरूपया परिहृतिधर्मैवदसंख्येयलोकैवे-
 वृत्त्या साधितं भवति । किं बहुना, “अन्ये त्वेवमजानन्तः
 त्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्येव मृत्युं श्रुतिपरा-
 णाः ॥” (११।२५); “आं हि पार्थ व्यपाचित्य येऽपि स्युः
 पयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥”
 ८।३२) इति नवीनमतवतारणेनाहृतिं पराहृत्य परञ्च स्थितिः

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

विवेचिन्द्रियमन्त्रये सम्भवतीति दृष्ट्वा कर्त्तव्यानुरोधतः, हे भारत, तान्
तितित्तस्व सहस्व, न तु सृत्पाषाणादिवहोधशून्यो भव । निसर्गतो
यदवस्थितं ततः कर्त्तव्यविमुखो भवितुं नार्हसीति भावः । “नाहं
विना यदुभिर्यादवानां पुरोमिमामशकं द्रष्टुमद्य” (मौ, प, ४५, ८३)।
इत्युक्तिराचार्यस्य यदुकुलध्वंसे सृत्पाषाणादिवहोधशून्यत्वाभावमात्मनो
दर्शयति, “इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः
करोमि” (मौ, प, ४५, ६३) इति तस्य बन्धुजन्यजन्मशोकापनोदनार्थं
तत्पर्युद्यतस्यापि कर्त्तव्यपरायणत्वं न तमजहादिति सूचयति । १४ ।

कर्त्तव्यानुरोधेन शीतोष्णादिसहनं न केवलं तत्कालोचितं श्रेयः
साधयति, तेन च जीवस्य मोक्षोपयोगितोद्भूयते इत्याह यमिति ;—
‘समदुःखसुखं’—सुखदुःखप्राप्ती हर्षविषादरहितम् इति श्रीमच्छङ्करः,
अवर्जनीयदुःखं सुखश्चान्यमानमिति श्रीमद्रामानुजः, धर्मानुष्ठानस्य
कष्टसाध्यत्वात् दुःखमनुषङ्गलब्धं सुखञ्च यस्य सममिति श्रीमद्वल्लभः,
समाधिस्थत्वात् समदुःखसुखत्वमस्येति श्रीमन्निलकण्ठः । “यतः प्रवृ-
त्तिर्भूतानाम्” (१८।४६) इत्याद्युक्तरीत्या भगवदिच्छा पालनं कर्त्त-
व्यपरायणत्वेन तस्मिन्निबद्धचित्तमस्य, ततोऽन्तःशीतलतायां सुखदुःखयो-
स्तत्त्वं हृदि स्फुरति, तेन च विकारराहित्यमस्य । किमिदं तत्त्वम् ?
दुःखच्छब्दं सुखं, सुखच्छब्दं दुःखमिति । दुःखं दैन्यं वर्धयति तेन च
भगवत्प्रपन्नत्वं मतएवार्त्तभक्तस्य सुकृतिवसुक्तमाचार्येण, सुखञ्च प्रमाद-
मालम्ब्य जनयति तेन च मार्गात् खलनम् । श्लोकस्यास्याकाधिकार-
विषयप्रथमषट्कान्तर्गतत्वात् तदनुसरिणास्य व्याख्याने पुनरात्मबोधादेव
सुखदुःखतत्त्वस्फूर्तिर्मन्तव्या । ततः “दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगत-
स्पृहः” (२।५६) इत्युक्तदिशा दुःखेऽनवसादः सुखे चानभिभूतबुद्धि-
त्वमस्येति तयोः समभावः । समदुःखसुखं धीरं ध्यानशोलं धर्मेनिष्ठं

नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

विद्यमीरयति धर्मेऽस्त्विति व्युत्पत्त्या, विवेकादिसम्बन्धं यं पुरुषमेते माता-
पुत्रा न व्यथयन्ति न चालयन्ति न सुखदुःखमूर्च्छितं कुर्वन्ति, सोऽद्वैत-
त्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति । १५ ।

देहात्मनोर्विवेकं विना नित्यानित्यज्ञानं, तेन चाचित्ते निष्ठा
परिहाय नित्ये निवृत्ता स्थितिर्न सम्भवतीति तमेव प्रक्षीत्याचार्यः
नामत इति ;—सतः प्रागभापायिनः देहस्य तद्वर्गस्य श्रौतोऽप्यादेः
भावो नित्यत्वमनाशित्वं रूपान्तरतानवाप्तिः न विद्यते, सतः प्रागभा-
पायरहितस्य देहिनोऽभावी व्ययो नाशो रूपान्तरताप्राप्तिः न विद्यते ।
अनयोरुभयोः सदसतोरन्तो निर्णयो मर्यादा नियतरूपत्वं याद्यात्म्यं
तत्त्वदर्शिभि स्तदुभयस्यभाववेदिभिर्दृष्टः । प्रथमं तावत् आत्मनः
सत्त्वं, देहस्य चैकस्यापायेऽन्यदेहागमेनासत्त्वम्, तद्वर्गस्य च तद्वर्गवत्त्व-
मुक्तम्, प्रधुना तयोरिकवाक्येन संग्रहो देहात्मविवेकमारभमाणेनाचा-
र्येण ; विवृतिश्च “अविनाशि तु तद्विधि” इति “अन्तवन्त इमे देहाः”
इत्यनन्तरनिर्व्यचनेन । श्रीमच्छङ्करेण तदनुयायिव्याख्यातृभिश्च यदत्रा-
सत्कार्यवादास्यावतारणा कृता सा पूर्व्यापराविचारिणः ; “सत्त्वं भूतमयं
जगत्” इत्याचार्यस्य सत्कार्यवादं प्रति नेत्रनिमीलनेन च । “पर-
स्माच्च ब्रह्मणा भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा” (वे, सू, १५,
१ पा, २२ सू, भा,) “प्रलीयमानमपि चेदं जगत् शक्त्यवशेषमेव प्रलीयते
शक्तिमूलमेव च प्रभवति, इतरथाकस्मिकत्वप्रसङ्गात्” (वे, सू, १५,
३ पा, ३० सू, भा,) “यदि वयं स्वतन्त्रां काश्चित् प्रागवस्थां जगतः
कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसज्येम तदा प्रधानकारणवादम् । परमे-
श्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा ।
सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या, अर्थवती हि सा । न हि तया विना
परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिद्ध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः”

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्व्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति ॥१७॥

(वे, सू, १५, ४पा, ३सू, भा) “कारणस्यात्ममूला शक्तिः शक्तेर्यात्म-
मूतं कार्य्यम्” (वे, सू, २५, १पा, १८सू, भा) “यथा चोच्छ्वासप्रश्वा-
सादयोऽनभिसन्धाय वाङ्मनं किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति,
एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केदलं लीला-
रूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति” (वे, सू, २५, १पा, ३३सू, भा) इत्याद्यास्तु
तदुक्तिषु असत्कार्य्यवादस्य तुच्छत्वं, योगानुकूल्याय तत्स्थापने तस्य
प्रयत्न इति तत्त्वम् । अन्यथा कथं तेनेयं युक्तिराश्रीयते “यथा च
कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्य्यमपि जगत्
त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति” (वे, सू, २५, १पा, १६सू, भा),
“न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासत्त्वव्यपदेशः,
किन्तु हि व्याकृतनामरूपत्वाद्भेदादव्याकृतनामरूपत्वं धर्म्मान्तरम् ; तेन
धर्म्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्य्यस्य कारणरूपेणा-
नव्यस्य,” “नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्थं लोके प्रसिद्धम् । अतः
प्राक् नामरूपव्याकरणादसद्विवासीत् इत्युपचर्य्यते” (वे, सू, २५, १पा,
१७सू, भा) इति । “अथ तु असत्कार्य्यवादस्यासङ्गतत्वाच्च तत्परोऽयं
श्लोकः । देहात्मस्वभावज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्युभयोर्नाशि-
त्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः । स एव ‘गतासूनगतासूक्ष्म-
नानुशोचन्ति’ इति प्रसृतः । स एव ‘अविनाशि तु तद्विद्धि’,
‘अन्तवन्त इमे देहाः’ इत्यनन्तरमुपपादित इति । अतो यद्योक्तं
एवार्थः” इति श्रीमद्रामानुजः । “यत्तु असत्कार्य्यवादस्यापनायैतत्
पथमित्याहुस्तच्चिरवधानम् । देहात्मस्वभावानभिज्ञानमोहितं प्रति
तन्मोहनिवृत्तये तत्स्वभावज्ञापनस्य प्रकृतत्वात्” इति श्रीमद्वल्ल-
देवः । १६ ।

प्रथमन्तावच्छीवात्मनः स्वभावं विशदयत्यविनाशीति ;—विनाशो-

ऽदर्शनमभाव इति श्रीमच्छङ्करः, विनाशो देगतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेद इति श्रीमच्छास्त्रमुद्गः, पूर्व्यावस्थापरित्यागो विनाश इति श्रीमन्नोलकण्डः । तत् सदसु जीवतत्त्वसु अविनाशि नित्यविद्यमान-मपरिच्छिन्नं सदैकरूपं विद्धि जानीहि ; येन चेतनेन जीवतत्त्वेन सर्वमिदमचेतनतत्त्वं जगत् व्याप्तम् । सिद्धमिदं व्याख्यानं “यथेदं धार्यते जगत्” इत्युक्त्या । चेतनाचेतनतत्त्वद्वयमधिकृत्यैवेदमनीकं यद्यान्यत्, “यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥” (१३।३३) इति । न व्येति उप-चयापचयो न याति नापक्षीयते इत्यव्ययम् । अस्य अव्ययस्य विना-शमदर्शनमप्यस्यान्तरात्मां न कश्चित् कर्तुमर्हति । येन च यद्वाप्तं न तत्तद्दिनाशशक्तमिति “विनाशं न कश्चित् कर्तुमर्हति” इत्युक्तम् । निरवयवस्य चेतनस्य जीवतत्त्वस्य व्यापकत्वादविज्ञेयत्वाच्च व्याप्येन स्थलेनाचिता न जातु विनाशो रूपान्तरता वा ।

ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चित् सङ्गवित्तुमर्हतीति पूर्व्यश्लोके सदृशमिति निर्णयि तच्छब्देन सदृशमेव परामृशन्ति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च । श्रीमद्विष्णुनाथसु प्रथमं जीवतत्त्वमेवात्र गृहीत्वा श्रीमद्भलदेवेनैकतया “येन सर्वमिदं शरीरं ततं व्याप्तम्” इति व्याचष्टे । तदनन्तरं “देहो जीवात्मा परमात्मा इत्येतद्वस्तुत्रिकं मनुष्यतिथ्यं गादिषु सर्वेषु दृश्यते” इति हेतोः पक्षान्तरं तेनाक्तं “नामतो विद्यते भावः” इत्यत्र देहजीवयोरस्मिन् परमात्मवस्तुनस्तत्त्वमिति । “येन सर्वमिदं ततम्” इत्यस्य “सर्वमिदं शरीरम्” इति व्याख्यानोऽपि कथमन्तर्जीवतत्त्वस्य सर्वशरीरव्यापित्वं सम्भवति, “एषोऽणुरात्मा,” (सु, उ, १।१८), “बालाग्रगतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः” (श्वे, उ, ५।८), “वाराग्रमात्रोऽप्यवरोऽपि दृष्टः” (श्वे, उ, ५।८), इति तस्य परमाणुपरिमाणत्वञ्चवशादिति चेत्, सिद्धमिति तत् धर्मभूतज्ञानेन । अतएवाहचार्यः “यथा प्रकाशयत्येकः” इत्यादि । सिद्धसुनो निरति-शयसूक्ष्मत्वात् तत्प्रदर्शनायावदादिविशेषणमिति तत्त्वम्, अन्यथा

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

विषयेन्द्रियमन्वये सम्भवतीति दृष्ट्वा कर्त्तव्यानुरोधतः, हे भारत, तान् तितितिक्षस्व सहस्व, न तु सृत्पाषाणादिवहोधशून्यो भव । निमर्गतो यदवस्थितं ततः कर्त्तव्यविमुखो भवितुं नार्हसीति भावः । “नाहं विना यदुभिर्यदवानां पुरोमिमामशकं द्रष्टुमद्य” (मौ, प, ४ अ, ८ श्लो) इत्युक्तित्वाचायस्य यदुकुलध्वंसे सृत्पाषाणादिवहोधशून्यत्वाभावमात्मनो दर्शयति, “इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि” (मौ, प, ४ अ, ६ श्लो) इति तस्य बन्धुजन्यजन्मशोकापनोदनार्थं तत्पश्यत्यतस्यापि कर्त्तव्यपरायणत्वं न तमज्ज्ञादिति सूचयति । १४ ।

कर्त्तव्यानुरोधेन शीतोष्णादिसहनं न केवलं तत्कालोचितं श्रेयः साधयति, तेन च जीवस्य मोक्षोपयोगितोद्भूयते इत्याह यमिति ;— “समदुःखसुखं”—सुखदुःखप्राप्ती हर्षविषादरहितम् इति श्रीमच्छङ्करः, चर्चनीयदुःखं सुखश्चान्यमानमिति श्रीमद्रामानुजः, धर्मानुष्ठानस्य कष्टमाध्यत्वात् दुःखमनुषङ्गलब्धं सुखञ्च यस्य सममिति श्रीमद्वल्लभः, समाधिस्यत्वात् समदुःखसुखत्वमस्येति श्रीमन्निलकण्ठः । “यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्” (१८।४६) इत्याद्युक्तरीत्या भगवदिच्छा पालनरूपकर्त्तव्यपरायणत्वेन तस्मिन्निबद्धचित्तमस्य, ततोऽन्तःशीतलतायां सुखदुःखयोस्तत्त्वं हृदि स्फुरति, तेन च विकारग्राहित्यमस्य । किमिदं तत्त्वम् ? दुःखच्छद्य सुखं, सुखच्छद्य दुःखमिति । दुःखं दैन्यं वर्धयति तेन च भगवत्प्रपन्नत्वं मतएवार्त्तभक्तस्य सकृत्तत्त्वसुक्तमाचार्येण, सुखञ्च प्रमादमालस्यं जनयति तेन च मार्गात् खलनम् । श्लोकस्यास्याकाधिकारविषयप्रथमषट्कान्तर्गतत्वात् तदनुसारेणास्य व्याख्याने पुनरात्मबोधोऽस्य सुखदुःखतत्त्वस्फूर्तिर्मन्तव्या । ततः “दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः” (२।५६) इत्युक्तदिशा दुःखेऽनवसादः सुखे चानभिभूतबुद्धित्वमस्येति तयोः समभावः । समदुःखसुखं धीरं ध्यानशोले धर्मेति

नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

धियमीरयति धर्मेष्विति व्युत्पत्त्या, विवेकादिसम्पन्नं यं पुरुषमेतं मात्रा-
स्पर्शा न व्यथयन्ति न चालयन्ति न सुखदुःखमूर्च्छितं कुर्वन्ति, सोऽमृत-
त्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति । १५ ।

देहात्मनोर्विवेकं विना नित्यानित्यज्ञानं, तेन चानित्ये निष्ठां
परिहाय नित्ये निश्चला स्थितिर्न सम्भवतीति तमेव प्रस्तौत्याचार्यः
नामत इति ;—असतः आगमापायिनः देहस्य तद्वर्त्मस्य शीतोष्णादेः
भावो नित्यत्वमनाशित्वं रूपान्तरतानवाप्तिः न विद्यते, सतः आगमा-
पायरहितस्य देहिनोऽभावो व्ययो नाशो रूपान्तरताप्राप्तिः न विद्यते ।
अनयोरुभयोः सदसतोरन्तो निर्णयो मर्यादा नियतरूपत्वं याथावत्
तत्त्वदर्शिभि स्तदुभयस्वभाववेदिभिर्दृष्टः । प्रथमं तावत् आत्मनः
सत्त्वं, देहस्य चैकस्यापायेऽन्यदेहागमेनासत्त्वम्, तद्वर्त्मस्य च तद्वर्त्मवत्त्व-
मुक्तम्, अधुना तयोरैकवाक्येन संग्रहो देहात्मविवेकमारभमाणेनाचा-
र्येण ; विवृतिश्च “अविनाशि तु तद्विद्धि” इति “अन्तधन्त इमे देहाः”
इत्यनन्तरनिर्व्वचनेन । श्रीमच्छङ्करेण तदनुयायिव्याख्यातृभिश्च यदत्रा-
सत्कार्यवादस्यावतारणा कृता सा पूर्व्यापराविचारेण ; “सत्यं भूतमयं
जगत्” इत्याचार्यस्य सत्कार्यवादं प्रति नेत्रनिमीलनेन च । “पर-
स्माद् ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा” (वे, सू, १२,
१पा, २२सू, भा), “प्रलीयमानमपि चेदं जगत् शक्त्यवशेषमेव प्रलीयते
शक्तिमूलमेव च प्रभवति, इतरथाकस्मिकत्वप्रसङ्गात्” (वे, सू, १२,
३पा, २०सू, भा), “यदि वयं स्वतन्त्रां काश्चित् प्रागवस्थां जगतः
कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादम् । परमे-
श्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा ।
सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या, अर्थवती हि सा । न हि तथा विना
परमेश्वरस्य स्वष्टृत्वं सिद्धरति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः”

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराधि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यान्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

नैनं हिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

विनाशिनमिति । एनमात्मानमजमविनाशिनमव्ययं यो नित्यं वेद,
स पुरुषः, हे पार्थ, कं कथं हन्ति, कं कथं घातयति । किमाक्षेपे,
न कमपि कमपीत्यर्थः । अथ श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च हन्तेस्वा-
क्षेपमुदाहरणत्वेन गृहीत्वा विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थं
इति वर्णयन्ति । “इत्वापि स दमात्मानं न हन्ति न निबध्यते”
(१८।१७) इत्यत्र हननक्रियामुदाहरणत्वेन गृहीत्वा कर्मानुष्ठायाप्यन-
वच्छेदत्वात् कर्माकरणं, न तेन बन्धनमित्याचार्यः स्वयं दर्शयति ।
तदेवात्रान्यत्र च गीतासिद्धमित्यग्रे व्यक्तीभवमिति । २१ ।

अवश्यत्वाच्चेन देहेन किमिव सम्बन्धो देहिन इत्यपेक्षयाह वामा-
सीति । जीर्णानि वासांसि विहाय नरो यथा अपराणि नवानि वासांसि
गृह्णाति, तथा जीर्णानि शरीराणि विहाय देही अन्यानि नवानि
शरीराणि संयाति । किमत्र तत्त्वं तद्विचारितं त्रयोदशश्लोके । २२ ।

देहनाशे कथं नात्मनो विनाश इत्यपेक्षयाह नैनमिति । हृदन-
दहनक्लेदनशोषचानि सावयवशरीरगतानि, न तु तानि निरवयव
आत्मनि सम्भवन्तीति सिद्धयति,—एनं देहिनं शस्त्राणि न हिन्दन्ति
अवयवविभागेन विधा चतुर्धा सप्तधा शतधा वा कर्तुं न शक्नुवन्ति,
नैनं पावकोऽग्निः दहति भस्मीकर्तुं न शक्नोति ; न चैनमापः क्लेद-
यन्ति आर्द्राभावाकरणेन विस्फिटावयव कर्तुं न शक्नुवन्ति ; मारुतो
वायुः नैनं शोषयति नीरसं कर्तुं न शक्नोति । २३ ।

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्षेद्योऽज्ञोऽप्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थावरचलोऽयं सनातनः ।

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽवमुच्यते ॥२४॥

“नेन” शस्त्राणि हिन्दून्ती”त्याद्युक्ता तत्तदयोर्गणैरत्र प्रथमस्तम-
भिधाय विशेषलक्षणैर्लक्षयितुं ‘नित्यः’ ‘सर्वगतः’ इत्यादिभिः शब्दतो-
ऽर्थतः पुनरुक्तान्यपि विशेषणान्येकत्र बोधसौकर्यार्थमुपन्यस्यति एव-
मग्रेऽपि अच्छेद्य इति । अयं देही अच्छेद्य एव, घटाश्च एव, अक्षेद्य
एव, अशाश्व एव ; नित्यः अविनाशी, सर्वगतः “स्वकर्मावशात् देव-
मनुष्यतिथ्येगादिदेहगतः” इति श्रीमद्भिषगनाथः, “स्वकर्मावशेन देव-
मानवादिषु पशुपक्षादिषु च सर्वेषु शरीरेषु पर्यायेण गतः” इति
श्रीमद्भलदेवः, स्थानुः स्थिरस्वभावः स्थिरस्वरूपः रूपान्तरावसिगुणः,
अचलः अप्रकम्प्यः स्थिरगुणकः पूर्वैरूपापरित्यागी, सनातनः शाश्वतः
चिरन्तनः पुरातनः सर्वदैकरूपः, अव्यक्तः चक्षुराद्यग्राह्यः, अचिन्त्यः
चिन्ताया अविषयः तर्कागोचरः, अविकार्यः निरवयवत्वात् कर्मेन्द्रिया-
न्नामगोचरः क्षीरादिवहिकारानर्हः, अयं देही तत्त्वविक्रान्तः । अत्र
नित्यत्वेन घटादिवदनुत्पादाः, सर्वगतत्वेन ग्रामादिवदप्राप्यः, स्थानत्वा-
दविकार्यः, अचलत्वाद्दर्पणवत् असंस्कार्यः ; एवमुत्पत्त्यासिचिह्नतिसंस्क-
तिरूपवतुर्विधक्रियायाः कर्तृत्वं न भजतेऽयमिदमर्थोऽस्मात् । एतत्तु
परमात्मपक्ष एव सर्वथा सम्भवतीत्येव पक्षो नान्यैराश्रीयते । कथमेव-
मनुमीयते, यतोऽत्र नात्मन उत्पत्तिः स्वीक्रियते, निरतिशयसूक्ष्मत्वात्
प्राप्तिरपि ; विह्वलिरपि तस्मिन् सम्भवति चिदेकरसत्वात् तथैवाचार्ये-
णाख्येयं प्रवृत्तात् ; सत्यम्, संस्कृतिसु तस्मिन् सम्भवत्येव, अन्यथा तम-
चिह्नस्य ग्राह्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । दर्पणः स्वयं स्वच्छः, न कदापि
स्वयं स्वस्य स्वच्छत्वं जहाति, यथापि वाष्पादिसंसर्गात्कालिन्धं भजते,
अतः संस्कारमपेक्षते ; एवं जीवात्मापि गुणसम्बन्धात् । ब्राह्मणविभागे
यत्र एव यजमानस्य आत्मा भवतीत्युच्यते, तद्वदथा “एव च वै यजमान-

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

अथ चेवं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

जातस्य हि भ्रूवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्यं ऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

स्वामुष्मिंश्लोके आत्मा भवति यदयमः” (श, ब्रा, ११।१।८।६) इति ।
तेन च तस्य सर्व्वतत्त्वं परमं जन्म च “सह सर्व्वतनुरेव यजमानोऽमुष्मि-
श्लोके सम्भवति” इति । भगवदाराधनयेवात्मन आत्मत्वं, तथा च तस्य
क्षतार्थतेति तत्त्वम् । २४ ।

अव्यक्तत्वाचिन्मत्वाविकार्य्यत्वनित्यत्वसर्व्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा
तस्माच्च तमेवं विदित्वानुशोचितुमर्हसीत्युक्तोपसंहरति तस्मादेवमित्या-
दिना । २५ ।

हरिद्राचूर्णसंयोगाद्भक्तत्वमिव भूतचतुष्टयसंयोगाच्चैतन्यमिति प्रथमः
पक्षः । देहाद्विज्ञोऽपि विज्ञानस्वरूप आत्मा प्रतिक्षणपरिणामादुत्पत्ति-
विनाशयोगीति द्वितीयपक्षः । नित्यत्वासावपूर्व्वेन्द्रियसम्बन्धाज्जातस्वेति
तृतीयपक्षः । “ऊर्ध्वं देहाद्दृढस्थेके नैतदस्तीति चापरे । केचित्संग्रहितं
सर्व्वं निःसंग्रहमवापरे” इत्यादिभिः (४८ अ, २—१३ श्लो) आचार्य्येण
तात्कालिकमतविरोधोऽनुगीतासु प्रदर्शितः । अथ चेदात्मनो विषये
लाकानां मनसैव दृष्टा लौकिकदृष्ट्यैव तमन्यथा मन्यसे तथापि न
शोककारणमसीत्युपपादयति अयेति । अथ चेतश्चुपगमार्थः । पूर्व्व-
पूर्व्ववाक्यैर्नित्यत्वे सिद्धेऽप्यनित्यत्वपक्षमभ्युपगम्य यदि एनमात्मानं
नित्यं जातं नित्यं वा मृतं मन्यसे तथापि परिणामस्वभावस्य देहस्यो-
त्पत्तिविनाशयोरपरिहार्य्यत्वादेनं, हे महाबाहो, त्वं शोचितुं नार्हसि
योग्यो न भवसि । २६ ।

नित्यत्वानित्यत्वपक्षद्वयसाधारणशोकाकारणमाह जातस्वेति । देहे-
न्द्रियसम्बन्धवशात् जातस्य नित्यस्यानित्यस्य वा मृत्युरवस्थान्तरभासि-

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

आश्चर्य्यवत् पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्य्यवहदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्य्यवच्चैनमन्यः शृणोति ।

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

ध्रुवो निश्चितः । सतस्य च पूर्वशरीरेन्द्रिययुक्तव्याख्याकोपादान-
परिणतस्य वा जन्म अपूर्वशरीरेन्द्रिययोगो ध्रुवः निश्चितम् । तस्मा-
दपरिहार्यं परिहर्तुमशक्येऽपरिवर्जनीयेऽर्थे विषये न त्वं शोचितु-
मर्हसि । २७ ।

आत्मनाऽशोचत्वेऽपि इष्टजनदेहविनाशजनितशोकानुभवो विदुषो-
ऽपि स्यादेषेति तन्निराकरोति अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीनि अव्यक्त-
मदर्शनमनुपलब्धिगदिर्येषाम्, अव्यक्तं प्रधानमिति पक्षे नामरूपपरिहा-
रात् सूक्ष्मं प्रधानमादिर्येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि पृथिव्यादि-
भूतजयानि शरीराणि व्यक्तमध्यानि जन्मानन्तरं मरणात्माक् नामरूप-
यागात् व्यक्तान्युपलब्धानि सन्ति अव्यक्तनिधनानि पुनरव्यक्तमदर्शनं
निधनं मरणं येषाम्, प्रधानमिति पक्षे अव्यक्ते प्रधाने निधनं नामरूप-
विमर्दनलक्षणो विनाशो येषां तानि अव्यक्तनिधनान्येव । तत्र, हे
भारत, का परिदेवना शोकनिमित्तो विलापः । एवमेतेषां स्वभाव
इति ज्ञात्वा न त्वं शोचितुमर्हसि । असत्कार्यवादिभिर्यदत्र पञ्चान्तरे
तत्पञ्चाशयेण व्याख्यानं कृतं, न तदाचार्य्यस्याभिप्रेतमिति तदुपेक्षि-
तम् । एवमन्यत्र । २८ ।

न शोचितुमर्हतीति न सोपालम्भवचनं विदुषोऽपि शोकदर्शनात्
किन्तुर्हि तत्त्वज्ञानोपदेशेन नित्यानित्यत्वम्पूर्वार्त्तदर्शनमाहास्यं भवति,
शोककल्पितचित्ते तु तद्विफलमिति शोकापनयनाय यत्नः । न शक्यं

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वानि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

स्वधर्ममपि चावेक्षा न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्माच्च युष्माच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

वक्तव्यं देहस्य प्रत्यक्षविनाशदर्शनादहमिति प्रत्ययस्य च स्वतःसिद्धत्वात्
निरर्थकोऽयं यद्वा इति, दुर्वोधोऽयं ह्यात्मा, दर्शयति च तदाश्चर्यव-
दिति । कश्चिदाश्चर्यवत् आश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्मादुद्भूतमानं तेन
तुल्यमाश्चर्यवत् आश्चर्यमिव एनम् आत्मानं पश्यति । क्रियाविशेषणे
—कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवत्, आशदर्शनमप्याश्चर्यवदेव । न
हि कोऽपि स्वरूपत आत्मानं जानाति ; यदा त्वस्य स्वरूपबोध उप-
तिष्ठते, तदाऽदृष्टपूर्ववत्तुदर्शनजन्यविस्मयेनापूर्णः, कथमेनमपश्यमिति
तद्दर्शनमप्याश्चर्यमनुभवति । कर्तृविशेषणे—अहो अयमात्मानमप्य-
पश्यदित्यन्येऽपि तस्मात्तद्दर्शनकर्त्तारमाश्चर्यवत् पश्यन्तीति । एवमन्यत्र ;
यथा, तथेवान्य आश्चर्यवदेनं वदति, वदति यत् तदाश्चर्यवत्, आश्चर्य-
वदन्य एनं वदति ; अन्य आश्चर्यवदेनं शृणोति, शृणोति यत् तदाश्चर्य-
वत्, आश्चर्यवदन्य एनं शृणोति । श्रवणपरायणानामपि तज्ज्ञानं दुर्लभ-
मित्याह—श्रुत्वापि कश्चिदेनं वेद, कश्चित् च । अतएव वक्ष्यमा-
नाः—“यजतश्चापि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ।” (७।३)
श्रुतावपि “अथर्षायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न
विदुः । अथर्षोऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशला
नुशिष्टः ॥” (कठः २।७) इति । २८ ।

इदानीमुद्भयमुपसंहरति सर्वप्राणिमाधारणाशौचत्वं प्रदर्शय-
तेहीति । सर्वस्य प्राणिजातस्य देहेऽयं देही नित्यमवध्यः । तस्मात्
सर्वेऽपि भोक्तादिभावापन्नानि ‘देवस्यावरान्तानि’ इति श्रीमद्रामानुजः,
भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

आत्मनोऽविनाशित्वमवेक्ष्य विचक्षितुं नार्हसोत्पन्नम्, अधुना स्वधर्म-

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमौदृशम् ॥३२॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्मं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कौर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अकौर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

मस्मावितस्य चाकौर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

भयादृणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषाञ्च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

मपि चावेक्ष्य न विचलितुमर्हस्यति प्रतिपादयति धर्म्यादि युद्धात् क्षत्रियस्यान्यत् श्रेयो न विद्यते इति स्पष्टार्थः । ३१ ।

यदृच्छयेति । यदृच्छया विना यत्नमुपपन्नं प्राप्तमपावृतमुद्घाटितं स्वर्गद्वारम्, ईदृशं युद्धं, हि पार्थ, सुखिनः सुभाष्या सुकृतिनो लभन्ते । विनाप्रयत्नमुपस्थितस्य समरस्य स्वर्गकारणत्वं कथमुक्तम् ? लोभेन बलादिसम्भूतगर्वेण च परोद्देशनाय युद्धारम्भः प्रत्यवायायैव भवति नीच-वासनामूलकत्वात् । यत्र तु प्रबलान्यायाचरणं शास्त्रा न शमता-मुपैति, प्रत्युत शस्त्रसहायेन तदन्यायाचरणं बहूमूलं कर्तुं कृतोद्यमः प्रतिपन्नः, तत्र शमपक्षान्वयिणां स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण संग्राम उपस्थित इति धर्म्यां तदयुद्धं क्षत्रियस्य भवतोत्पत्तिप्रायः । एवं हि प्रतिपा-दितमुद्योगपञ्चैंगि स्वयमाचार्येण । उक्तञ्च तत्र तेन, “यदा गृह्येत् युद्धं भूतो नृशमो विधिप्रकीपात् बलमाददानः । ततो राज्ञां समभवद्-धमेतत् तत्र जातं वशं शस्त्रं धनुश्च ॥ इन्द्रेणैतदस्युवधाय कर्म उत्पा-दितं वशं शस्त्रं धनुश्च । तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते सोऽयं दोषः कुर्वमिस्तीव्ररूपः ॥ अधर्मज्ञैर्धर्ममवुद्धारमानेः प्रादुर्भूतः सञ्जय तत्र बाधुः ॥” (२८अ, २८—३१श्लो) इति । ३२ ।

एवमुपस्थितस्य युद्धस्य धर्म्यात्वे सिद्धे तदकरणमकौर्त्तये पापायेत्याह

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

मुखदुःखे ममे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

अथ चेदिति । अकीर्त्तिश्चापीति । भयादिति । अवाच्यवादां-
येति । ३६-३६ ।

न हि निश्चयोऽस्ति युद्धे विजय एव स्यात्, अतः स्वयमाचार्य एव
मञ्जवं प्रत्युवाच — “ते चेत् पितॄ कर्मणि वर्त्तमाना आपद्येरन् दिश-
वर्गेन सृज्यम् । तथा शक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्
प्रशस्तम् ॥” (उ, प, २८अ, २०श्लो) इति । अपि च भीमसेनश्चापि
स व्याहृ “कृतं मानुषकं कर्म देवेनापि निरुध्यते” (उ, प, ७६अ,
८श्लो) इत्युपक्रम्य “लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः । एवं
बुद्धिः प्रवर्त्तते फलं स्यादुभयान्तरं ॥ य एवं कृतबुद्धिः सन् कर्मस्वयं
प्रवर्त्तते । नामिदौ व्यथते तस्य न मिदौ हर्षमश्नुते ॥ तत्रैयमनुमात्रा
मे भीमसेन विवक्षिता । नैकान्तामिद्विषयव्या शत्रुभिः सह संयुक्तः ॥”
(११।१२।१३श्लो) इति । दैवप्रभावापनये त्वाचार्यस्य न सामर्थ्यमस्ति
तत् स्वयमेवेदमुक्तम् “दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् । अहं
हि तत् कारिष्यामि परं पुरुषकारतः ॥ दैवन्तु न मया शक्यं कर्म
कर्तुं कथञ्चन ॥” (उ, प, ७८अ, ५।६श्लो) इति । एवं स्थिते जय-
पराजययोरुभयैव लाभ इत्याह इतो वेति । सुगमोऽर्थः । ३७ ।

“इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्” इत्युक्त्या
कृत्रिणो भोगसुखमनुसन्धाय युद्धाय प्ररोचनं न पुनर्वासनापरिहारं
दर्शयति । यद्येवं न ततो बन्धुस्वजनवधजन्यपापनिष्कृतिरपि संस्था-

एषा तेऽभिहित्वा सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३६॥

व्यते इति पश्यन् कथं सा निष्पद्यते स्वधर्मरक्षणञ्च भवति तदाह सुख-
दुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये साभानाभी जयाजयी च समो तुल्यो
कृत्वा केवलकर्त्तव्यबुद्धेरिति यावत् ततो बुद्धाय युष्मत्स सबन्धो भव ।
एवं कर्त्तव्यबुद्धिते पापं नावाप्स्यसि फलाभिसन्धिविरहितत्वात् । अत्र
शास्त्रे फलाभिसन्धानस्याग एव नूतनं पन्थानमाविष्करोत्युपरिष्ठात् स
व्यक्तीभविष्यति । ३८ ।

एषमात्मज्ञानमुपदिश्य कर्मयोगं वक्तुमारभते एषेति । सांख्यः—
‘परमार्थबन्धुविवेकविषयः’ इति श्रीमच्छङ्करः, ‘संख्या बुद्धिः बुद्ध्याव-
धारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्’ इति श्रीमद्रामानुजः, ‘सम्यक् ख्यायते
प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यग्ज्ञानं’ तस्यां प्रकाशमानमात्म-
तत्त्वं सांख्यम्’ इति श्रीमच्छङ्करः, ‘सम्यक् ख्यायते सर्वोपाधिशून्यतया
प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति संख्यापनिषत्, तदैव तात्पर्यपरि-
मास्या प्रतिपाद्यते यः स सांख्य औपनिषदः पुरुषः’ इति श्रीमन्नधु-
मदनः, ‘औपनिषदं ब्रह्म’ इति श्रीमन्नानकगणः । ‘न त्वेवाहम्’
इत्यारभ्य ‘तस्मात् सर्वाणि भूतानि’ इत्यन्तेनात्मतत्त्वमेवाभिहितम् ।
अतएव सांख्य आत्मतत्त्वे या बुद्धिः कर्त्तव्या सैषा तेऽभिहित्वा, योगे
कर्मयोगे तु, ‘भक्तियोगे’ इति श्रीमद्विश्वनाथः, इमां बुद्धिं शृणु ।
यया बुद्ध्या युक्तः, हे पार्थ, कर्मबन्धं कर्मकृतं बन्धं—‘कर्मैव धर्मा-
धर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धस्तम्’ इति श्रीमच्छङ्करः, ‘कर्मणा बन्धः
संसारः’ इति श्रीमद्रामानुजः, ‘कर्मालोकं बन्धम्’ इति श्रीमच्छा-
ङ्करः—प्रहास्यसि प्रकर्षणं त्यज्यसि । ‘यया कर्मबन्धं प्रहास्यसि’
इत्यत्र ‘प्ररोचनार्थम्’ इत्युक्त्वा ‘तं प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञान-
प्राप्तेः’ इति श्रीमच्छङ्करः ; ‘आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानु-
ष्ठानं यो बुद्धियोगो वक्तव्यः स इह योगशब्देनोच्यते..... । तत्र

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य चायते महतो भयात् ॥४०॥

योगे या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमामभिधीयमानां शृणु यया बुद्ध्या
युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति श्रीमद्रामानुजः ; 'परमेश्वरा-
र्पितकर्मयोगेन श्रद्धावन्तःकरणः सन् तत्प्रसादलक्षापरोक्षज्ञानेन कर्मा-
त्मकं बन्धं प्रकर्षेण हास्यसि' इति श्रीमच्छ्रीधरः ; 'आत्मानन्दलिप्तया
भगवदाज्ञया महाप्रयासानि कर्माणि कुर्व्यस्तत्तदुद्देशमहिक्ता तदन्तर-
भ्युदितयामज्ञाननिष्ठया संसारं तरिष्यसि' इति श्रीमद्वल्लभदेवः ; 'कर्म-
निमित्तो ज्ञानप्रतिबन्धः कर्मणैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते' इति श्रीम-
न्नधुसूदनः ; 'भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागीन...कर्मैव सजातीयो-
च्छेदनिमित्तं भविष्यति' इति श्रीमन्नौलकण्ठः ; 'भक्तिविषयिण्या
बुद्ध्या संसारं प्रहास्यसि' इति श्रीमद्विश्वनाथः । "योगस्थः कुरु
कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं
योग उच्यते ॥" (२।४८) इत्युक्त्वा "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्"
(२।४९) "योगः कर्मसु कौशलम्" (२।५०) इत्यन्तेन फलाभिसन्धियुक्त-
कर्मकृतबन्धनस्य फलाभिसन्धिवर्जितकर्मयोगेन प्रहाणमाचार्यस्याभि-
प्रेतमिति दृष्ट्वा तदेवात्र वयमनुमोदयामः । ३८ ।

कथादिकर्मवत् कर्मणां विघ्नबाहुल्यादनर्थकरत्वाच्च न योगेन
कथं कर्मबन्धप्रहाणं सम्भवत्याशयमनुभूयाह नेहेति । इहाभिक्रमस्य
प्रारम्भस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति, प्रत्यवायोऽङ्गवैकल्यानिबन्धनवैगुण्यं
न विद्यते । अपि च अप्यधर्मस्य कर्मयोगाख्यस्य स्वल्पमपि महतो
भयात् संसारात् त्रायते रक्षति । फलाभिसन्धानयुक्ते कर्मणि सर्वज्ञो-
पसंहारं विना न फलोत्पत्तिः ; यथा कृषिकर्मणि जलसंयोगबीजवप-
नादिकं कृत्वापि जलसेचनं विना न शस्योत्पत्तिः । यत्र न फलाभि-
सन्धानं केवलं कर्तव्यबुद्ध्या कर्मकरणं तत्र प्रतिबन्धवशादसमाप्तिरपि
न श्रेयः प्रतिबध्नाति, यतस्तदस्यानुष्ठानमपि हृदयदर्शनेश्वरेण बहु

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ज्ञानस्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥५१॥

प्रत्यते । ‘पार्थ नैवेह नासुख विनाशस्तस्य विद्यते’ (३।४०) इति
इत्यादि स्वयमाचार्योऽतएव । श्रीमद्भिन्ननाथमते नाथ भगवदुपनि-
ष्कामकर्मरूपो योगो विहितः, किन्तु श्रवणकीर्तनादिभक्तिरूप
एव, तस्यैव त्रिगुणातीतत्वात् त्रिगुणातीतत्वे ध्वंसाभावाच्च । ‘नैष्कर्म्य-
मप्यनुगतभाववर्जितम्’ (भा, १स्क, ५प, १२श्लो) इति भागवतवाक्य-
मनुसृत्य तथा तस्य निरूपणं न शोभते, यतोऽत्र कर्मयोगो “ब्रह्मार्पणं
ब्रह्म कृविः” (४।२४) इत्यादिभिर्भगवद्वाक्ययुक्त एव कर्मयोगो
विहितः । ४० ।

सांख्ये या बुद्धिर्योगे च, ते सामान्यतोऽभिधाय ताभ्यामन्यासां भेद-
माह व्यवसायात्मिकेति । इह ज्ञानयोगे कर्मयोगे च,—केवलं कर्म-
योग इत्यनेके, श्रीमद्भिन्ननाथमते भक्तियोगे—एका व्यवसायात्मिका
निश्चयस्वभावा बुद्धिः, अव्यवसायिनां निश्चयभावविरहितानां बुद्ध्यो हि
बहुशाखा जनन्ताश्च । ज्ञानयोगे कर्मयोगे भक्तियोगे च लक्षणैकमत-
एव बुद्धिरेका, स्वर्गपुत्रपश्चात्तादिकामानामव्यवसायिनां बुद्ध्यः फला-
नन्त्यादनन्ताः । एकस्मै फलाय चोदिते कर्मणि तदन्तर्गतावाप्तर-
फलभेदेन तथापि बहुशाखाः । “नित्येषु नैमित्तिकेषु च कर्मसु प्रधान-
फलान्यवाप्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि तानि सर्वत्रापि परित्यज्य
मोक्षैकफलतया सर्वत्रापि कर्मस्थेकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि, काम्यानि
च स्ववर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षफलसाधनतया
नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथावलमनुष्ठेयानी”त्याह श्रीमद्रामानुजः
कर्मयोगमुपलक्ष्य । भक्तियोगमात्रपक्षपातिना श्रीमता विन्ननाथेन
ज्ञानयोगेऽपि बुद्धिभेद एवं वर्णितः—“प्रथममन्तःकरणशुद्ध्यर्थं निष्काम-
कर्मणि बुद्धिः, ततस्तस्मिन् शुद्धे सति कर्मसम्यक्से बुद्धिः, तदा ज्ञाने
बुद्धिः, ज्ञानवैफल्यभावाथे भक्तौ बुद्धिः । ‘ज्ञानञ्च मयि सन्न्यसेत्’ इति

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवृत्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति ॥४३॥

भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वा नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

भगवदुक्तज्ञानसंशयाद्ये च बुद्धिरिति बुद्ध्योऽनन्ताः । कर्मज्ञानभक्तीनाम-
वश्वानुष्ठेयत्वात् तत्तच्छाखा अप्यनन्ताः ।” इति । ४१ ।

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति तेषां विमतिं वर्णयति त्रिभिः,
यामिति, कामात्मान इति, भोगेति । अपविपश्चितोऽविद्वेक्षिणो मूढाः
वेदवादरताः वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादास्तेषु सक्ताः, नान्यदस्तीति
वादिनः स्वर्गादिफलसाधनेभ्यो नान्यदस्तीति वदनशीलाः, कामात्मानः
वैषयिकसुखवामनाग्रस्तचित्ताः, स्वर्गपराः स्वर्ग एव भोगोप-
पत्तेन परः श्रेष्ठो येषां ते स्वर्गपराः, जन्मकर्मफलप्रदां भोगैश्वर्य्यगतिं
भोगैश्वर्य्यप्राप्तिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां ये क्रियाविशेषज्योतिष्टोमा-
दयस्ते बहुला यस्यां क्रियाविशेषबहुलां यामिमां पुष्पितामापातव-
नीयां वाचं प्रवृत्तयि । तथा वाचा अपहृतचेतसां भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां
समाधौ मनसि अन्तःकरणे चित्तैकाग्र्ये बुद्धिः व्यवसायात्मिका न विधी-
यते नोत्पद्यते । ४२—४४ ।

कथं वा वेदवादिनां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवति, कथं कर्मणि
प्रवृत्तस्यापि मोदेति तदाह त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयाः त्रयो गुणाः
सत्त्वरजस्तमामि तएव त्रैगुण्यं तदेव विषयो येषाम्, अथवा त्रिगुणानां
कर्म त्रैगुण्यं संसारः स एव प्रकाशत्वेन विषयो येषां तादृशा वेदाः

अत्रेदमुक्तं भवति ;—सत्त्वरजस्तमःप्रचुराणां पुद्गलाणां सांसारिकेषु विषयेष्वनुरागवशात् स्वभावतस्ते तत्प्राप्त्यनापरा एव भवन्ति । अतो वेदेषु धनजनपत्त्यादिकामनाविषयाणि स्तोत्राणि दृश्यन्ते, तत्प्राप्तिगणेषु विविधं तत्फलजनकं यत्प्राप्तानुष्ठानञ्च । “काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥” (४।१२) इत्याद्याचार्येण वेदविहितानां कर्मणामनुष्ठानमिहलोक एव धनपुत्तादि-
 कामाद्यर्थमेवेति प्रदर्शयति । “अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे । यगसं वीरवत्तमम् ।” (ऋ, सं १म, १ सू, ३ ऋक्) इत्याद्यासु तदेवोप-
 लभ्यते । गेहनीतिरूपजादिमाधनानां परलोकमाधनत्वञ्च यत् “अव-
 द्यज पुनरग्ने पिबभ्यो यस्त आहुतययति स्वधाभिः” (ऋ, सं, १०म, १६ सू, ५ ऋक्) इत्याद्यासु लक्ष्यते, तत्तु यावज्जीवं यज्ञैर्देवानां सन्तोष-
 माधनादुपतिष्ठते । सांसारिकसुखानां परिणामविरमत्वमनुभूय यदा तत्त्यागेन नित्यसुखमन्विष्यति जीवः, तदा त्रिगुणातीतावस्थायां प्रवेशो भवति । वेदानतीत्य वेदान्तेषु सोपलक्ष्यते । न खलु वक्तव्यम्, वेदे-
 ष्वेव सर्वमस्ति किं वेदान्तपुराणादिभिरिति ; “यस्य दृष्टं हि वेदेषु सद्दृष्टं स्मृतिषु हिजाः । उभयोर्यस्य दृष्टं हि तत्पुराणेः प्रगीयते ॥” इति यैष्णवाचार्यैरुद्धृता स्कान्दप्रभासखण्डोक्तिस्तदा विफलेव स्यात् ; सर्वत्र दृश्यमानः क्रमाभिव्यक्तिनियमोऽपि भज्येत । वैदिकक्षणभङ्गफलैषु चांतराग आचार्यैः प्रपञ्चं स्वसुहृदमनुरूपं हि—हे अर्जुन, त्वं निस्त्रैगुण्यः अयाणां गुणानां भावः परस्परसंहननेन विकारित्वं त्रैगुण्यं तदतीतो निस्त्रैगुण्यः विकाररहितः धनादिनीचकामनाविरहितो निष्कामो भवेति । कस्य वा निष्कामत्वं सिद्धति तत्प्रदर्शनाय तं विशिनष्टि ;—
 निर्हन्तः सुखदुःखादिभ्यो निर्गतो निर्हन्तः इन्द्रमहो भव । सांसारिक-
 सुखदुःखादिषु निबद्धवेतास्तत्सहनाक्षमो न जातु त्रिगुणातीतधर्ममधि-
 कर्तुं शक्नोति । इन्द्रमद्विष्णुत्वेऽपि स्वभावविकृतिरागद्वन्द्वनीयेति पुनरपि विशिनष्टि नित्यसत्त्वस्य, ‘सदा सत्त्वस्यः सत्त्वगुणायितः’ इति श्रीम-
 द्भगवद्गीता ; ‘गुणद्वयविरहितनित्यप्रवृत्तसत्त्वस्यः’ इति श्रीमद्रामानुजः ;

‘नित्यसत्त्वस्थः सन् धैर्यमवलम्ब्य’ इति श्रीमच्छ्रीधरः ; ‘नित्यं यत् सत्त्वमपरिणामित्वं जीवनिष्ठं तत्स्थः’ इति श्रीमद्वलदेवः ; ‘रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वमात्रावलम्बने’ इति श्रीमच्छुसुदनः ; ‘नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्त्वगुणो वा’ इति श्रीमन्नोलकण्डः ; ‘नित्यैः सत्त्वैर्मद्भक्तैरेव सह तिष्ठतीति तथा सः’ इति श्रीमद्विश्वनाथः ; वस्तुतस्तु नित्यमविकारि सत्त्वस्तत्रावापन्नत्वं सत्त्वं गुणविद्योभजनितविकाररहितत्वं, तस्मिन्नात्मस्वभावे नित्यं तिष्ठतीति नित्यसत्त्वस्थः सदा स्वभावे विराजमानः । निर्द्वन्द्वोऽपि नित्यसत्त्वस्थोऽपि शरीरधारिणः क्षुत्पिपासादिवारणायामास्योपासर्जनं तद्रक्षणश्चावश्यकमित्यवेच्छाह नित्यो गच्छेमः उपासर्जनात् तद्रक्षणाभिर्गतो भव । नन्विदं कथं वा भवेत्, यतः ‘शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्यदकर्मणः’ (३।८), ‘भिक्षाचर्यं चरन्ति’ (७, भा, ५।५।१) इत्यादिषु शरीररक्षणेपयोगिवस्तुसंग्रहस्तदर्थं श्रमश्चापरिहार्य इति शास्त्रेष्वपि लक्ष्यते ? तत्कथं निष्कामधर्माश्रयी योगक्षेमरहितो भवेदिति संशये “अनन्यास्मिन्त्यन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥” (८।२२) इत्याचार्य-स्त्वोक्तिर्दृश्यति—उपासर्जनरक्षणेषु चित्तमनभिनिविश्य भगवति चित्त-निवेशनं तदाज्ञापालनञ्च तस्य जीवात्, न तु संसारिणां भरण-पोषणभावनयोपासर्जनं रक्षणञ्च ; भिक्षाचर्यादिकमत्राज्ञा न एवात्म-र्भवतीति । एवमपि कदाचिदनपेक्षितपरीक्षाबाहुल्यात् पतनं सम्भवतीति सम्भाव्य विशिनष्टि त्वमात्मवान् भवेति । आत्मवान् अप्रमत्त विषयपारवश्यशून्यः आत्मस्वरूपान्वेषणपरः जितचित्त इति सर्वेष्वपि व्याख्यानेषु अन्नपानादिभ्यः सर्वेभ्यः आत्मैव पर इति ज्ञानसम्पन्नस्ततो विचलनं न सम्भवतीति प्रतिपाद्यते । “आत्मवान् सर्वकामनपरित्यागेन परमेश्वरमाराधयतो मम स एव देहयात्रामात्ममपेक्षा सम्पादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तो भव” इत्यर्थं आत्मशब्दस्य परम-त्मपरत्वे सिद्ध्यति । ईश्वरे कर्मार्पणं योगे यदा विहितं, तदा पक्षोऽन सर्वथाऽपहणीयोऽस्य प्रकरणस्यात्माधिकारप्रधानत्वेऽपि । श्रीमद्भिः

वाचानर्थ उदपाने सर्व्वतः संभृतोदके ।

तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

कर्मस्थेवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

येन निष्प्रेषुष्यविशेषेण भक्तियोग एवात्र साधितः । मतन्तु तस्य
[सर्व्वेभ्योक्तमित्यलमधिकवर्णनेनात्र । ४५ ।

सर्व्वानि कर्मफलानि परित्यज्य निष्कामतया कर्मानुष्ठाने किमु
। अतिस्तप्तसुखसाधकानां कर्मफलानामभावादित्यपेक्षयाह याज्ञा-
निति । उदपाने—जातावेकवचनम्—अनेकस्मिन् सुद्रजलाशये यावान्
पर्यः खानपानादिप्रयोजनम्, सर्व्वतः संभृतोदके एकस्मिन् महति
जलाशये तावान् पर्यः भवत्येव महति सुद्रस्यान्तर्भावात् । एवं सर्व्वेषु
वेदेषु यावान् पर्यः, विजानतः तत्त्वज्ञस्य तावानेव, सुद्रसुखानामनन्त-
द्वेष्टेऽन्तर्भावात् । श्रीमद्रामानुजिनाख्यार्थान्तरं साधितम्, तद्यथा,
“सर्व्वतः संभृतोदके उदपाने पिपासोर्यावान् पर्यः यावदेव पानीय-
प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीयते न सर्व्वम्, एवं सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य
विजानतः..... यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयं नाग्यत्” । इति
श्रीमद्दिश्वनाथेन सकामाकामभक्तियोगपक्षे श्लोकमिमं संयोज्य सकाम-
प्रतियोगादकामभक्तियोगस्यैव श्रेष्ठत्वं साधितम्—“मेवाद्यमित्यस्य
वीरकिरणस्य तीव्रत्वमिव भक्तियोगस्य ज्ञानकर्माद्यमित्यत्वं तीव्रत्वं
ज्ञेयम् । अत्र बहुभ्यो देवेभ्यो बहुकामसिद्धिरिति बहुबुद्धित्वमेव । एक-
स्माद्भगवत एव सर्व्वकामसिद्धिरित्येकैकबुद्धित्वमेव विषयसाधुस्वाज-
्ञेयम्” इति । ४६ ।

कर्मणि किमुपादेयं किं वानुपादेयं तदेव स्फुटमाह कर्मण्येति ।
ते तव कर्मस्थेवाधिकारः, मा कदाचन तदनुबन्धितया श्रूयमाक्षिषु
फलेषु । अनेनाचार्यः स्वाभिमतं प्रापयति स्फुटमेतत् “हे मे मत-

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

मिदम्” (३।३१) इत्यादिषु । फलाकाङ्क्षा कर्मफलानां हेतुत्वादको मा भूः । कर्मानुष्ठानेन कर्मफलमवश्यं भवेदित्याशङ्क्या कर्माकरणं वारयति, अकर्माणि कर्माकरणे ते तव सङ्गाऽनुरागो मास्तु । यत्ताशङ्का विद्यते तत्र तदकरणमेव श्रेय इति जानता कथमिदमाचार्येणोक्तं ‘मा ते सङ्गोऽस्वकर्माणि’ इति ? कर्माणः सर्वथाऽपरिहर्ष्यत्वात् । अतएवोक्तं तेन “शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्माणः” (३।८) इति ; “याह्यं दृश्यञ्च सत्यं वा यदिदं कर्म विद्यते । एतदेव व्यवस्यन्ति कर्म कर्ममिति कर्माणः ॥ सोऽहमेव नियच्छन्ति कर्माणा ज्ञानवर्जिताः । नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन् सुहृत्तमपि लभ्यते ॥” (अ, गी, २०अ, ६।७श्लो) इति च । श्रीमद्रामानुजं विनान्यैर्व्याख्यातभिरत्र एवशब्द-बलेन कर्मण्येव तवाधिकारी न तु ज्ञाने इति साधितम् । तत्तु न रुचिरम्—कर्मण्येव न तु फलेष्विति प्रसूतत्वात् । “कर्माणाहुः सिद्धि-रके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिरके । नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यञ्च हृष्येहिहानपीड विदितं ब्राह्मणानाम् । या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ॥” (उ, प, २८अ, ६।७श्लो) इत्यादिषु श्रीमदाचार्यवाक्येषु कर्म विना ज्ञानस्य वैफल्यं स्पष्टम् । ज्ञानं कर्मणि नियोजयति, यथा धर्मोपदेशादिषु ; कर्माणां च ज्ञान-स्फूर्तिः, यथाऽध्यापनादिभिः । अतएव कर्माणि नियोग आचार्येण नार्जुनस्य ज्ञानानधिकारित्वं सूचयति, तथा सति तस्मै ज्ञानोपदेशस्य वैफल्यमेव स्यात् । ४७ ।

तत् कथं कर्तव्यमिति जिज्ञासानिवृत्तये विवृणोति योगस्य इति । हे धनञ्जय, सङ्गं फलाभिप्तापं कर्तृत्वाभिनिवेशञ्च त्यक्त्वा सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा फलसिद्धौ फलासिद्धौ समो हर्षविषादरहितो भूत्वा योगस्यः सन् कर्माणि कुरु । कोऽयं योगो यस्मिंस्तिष्ठन् कर्माणि कर्तव्यानि ?

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विष्य कृपणाः फलहेतवः ॥४६॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

समत्वं योगः, यदेतत् सिद्धासिद्धयोः समत्वं तदेव योगः, तन्नाविच्छेपसिद्ध-
त्वात् । ४८ ।

योगी या बुद्धिः सा व्यवसायात्मिकेत्यभिधाय समत्वमेव योग इति
निर्णीय समत्वबुद्धियुक्तत्ववाचकेन बुद्धियोगशब्देन तदुभयोरिकत्वं सम्प्राप्य
तस्य येनत्वं वर्णयत्याचार्यो दूरेणिति । हे धनञ्जय, बुद्धियोगात् समत्व-
बुद्धियुक्तात् कर्मणः फलाभिसन्धानेन क्रियमाणं कर्म दूरेणातिविप्र-
कर्षेण अवरमधममपकृष्टम् । अतएव त्वं बुद्धौ समत्वविषयकबुद्धियोगे
शरणमाश्रयमन्विष्य, फलहेतवः फललक्षणायुक्ताः फलसङ्गादिना कर्म
कुर्वन्नाः कृपणाः दीनाः । ४८ ।

किं स्याद्बुद्धियोगिन तदाह बुद्धियुक्त इति । इह कर्मसु बुद्धि-
युक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तः उभे सुकृतदुष्कृते स्वर्गादिमाधकं सुकृतं निर-
यादिसाधकं दुष्कृतञ्च जहाति परित्यजति । “धर्मेण पापमपनुदति”
इति बुद्धियुक्तस्य कर्मभिर्दुष्कृतत्यागो भविष्यति, कथं धर्मसजातीयस्य
सुकृतस्य त्यागो भवेदिति संशयमुत्थाप्य सिद्धान्ते यमस्वीलकण्ठेनोक्तम्
“सत्त्वशुद्धिर्ज्ञानोत्पत्तिर्दारति प्राञ्चः, चर्वाश्चसु दुष्कृतत्यागसुक्तीत्या-
भ्युपेत्य फलत्यागात् सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति, दुष्कृतफल-
बन्धोऽप्रतिबन्धकतत्फलस्यानुत्पादात्” इति । वस्तुतस्तु फलाकाङ्क्षा-
यामनिरुद्धचित्तत्वात् तज्जनितसुखदुःखाद्युद्देगविरहितत्वात्, आत्मनि
परात्मनि वा चित्ताभिनिवेशस्यापराहतिः, तथा च सुकृताभिमानस्या-
नवसरः, स्वस्वरूपत्वात्तस्य स्वाभाविकत्वात् । एतदेव हि प्रकारान्तरे-
णोच्यत आचार्येण—“तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्”

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

इति । यत एव फलं बुद्धियोगस्य तस्माद्बुद्धियोगाय उद्भूयतो कर्मसु कौशलं योगः । किमिदं कौशलम् ? कर्म कृतदकरणं फलाभिसन्धिविरहितत्वात् । अतएव बन्धकस्याप्यस्य कत्वम् । ५० ।

तुच्छफलत्यागिन मोक्षप्राप्तिमाह कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताः स बुद्धियुक्ताः मनीषिणः मननशीलाः आत्मयाथात्म्यज्ञानवन्तः कर्म भक्तवत् तुच्छं फलं त्यक्त्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धः जन्मात् बन्धः जन्मना बन्धः जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्मुक्ताः सन्तः अमयं सर्वोपद्रवरहितं क्षेत्रज्ञं पदं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । ५१ ।

कदात्मविषयकमनीषाभ्युदयेन परमपदप्राप्तियोग्यो भवतीति यदेति । यदा ते बुद्धिः मोहकलिलं मोहः देहादिष्वात्मविरूपीऽवेकस्तदेव कालुष्यं तुच्छफलाभिलाषहेतुकमज्ञानगहनं व्यतितरिष्यति विशेषेणातिक्रमिष्यति प्रसक्ता भविष्यति, तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रागमस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि । सकलशास्त्रार्थसारभूतविशेषकजतत्त्वप्रस्फुरणात् तयोर्वैयर्थ्यमिति तदालोचनेन न तव का सौतेयं स्यात् । एवं हि “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्” (१म, १६४ १८ऋक्) इति ऋचमात्रित्य सावित्राग्निविद्याभिन्नमुद्दिश्य ब्राह्मण्यम “न ह वा एतस्पर्चा न यजुषा न साम्नाऽर्योऽस्ति यः सावित्रं वेत्ति (तै, ब्रा, ३।१०।८) इति । कथमिति जिज्ञासामपेक्ष्यात् सायन च “ऋगादीनां त्रयाणां वेदानां मुक्तरीत्या परतत्त्ववेदनपर्यवसायित्व

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते ब्रह्मा स्यात्सति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

स्थितप्रज्ञस्य चा भावा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधौः किं प्रभाषित किमासीत् व्रजित किम् ॥५४॥

इति तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, न ज्ञानानुत्तीर्णार्थां नाना प्रयोजनं पश्यामः” इति । ५२ ।

श्रुतव्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदादनन्तरं कदा योगवीर्येणेत्याह श्रुति-
तिपक्षेति । श्रुतिविप्रतिपन्ना श्रुतिभिर्धिविधलौकिकवैदिकार्थ-
भिः विप्रतिपन्ना विचिता किंकर्तव्यविमूढा ते बुद्धिः यदा निश्चला
कञ्जतत्त्वस्फूर्त्या अचञ्चला संग्रयरहिता समाधौ समाधीयते चित्त-
प्रवृत्तिर समाधौ आत्मनि अचञ्चला निर्वातदीपवत् स्थिरा स्यात्सति,
योगम् आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं विवेकप्रज्ञाम् आप्स्यसि । इममेवार्थं
आन्तेषाह श्रीमद्भागवतम्—“यदा यमनुष्टङ्गाति भगवानात्मभा-
ः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥” (भा ४स्क,
५, ४६श्लो) इति । अथ श्रीमद्रामानुजेन तदनुसारिणा श्रीमद्भक्त-
ि च विप्रतिपक्षेति विशेषणस्य विशेषेण प्रतिपक्षेत्थर्थो निष्पन्नः ;
रुचिरम्, श्रुतव्यस्य श्रुतस्य च वैराग्येण किं भवतीति प्रदर्शनाय
येत्येकस्य प्रथमांशस्यावतारत्वात् । समाधौ परमेश्वर इति श्रीम-
धरः, परमात्मनीति श्रीमन्नमुत्तुदनः । षट्त्रिकोऽस्मिन् शास्त्रे प्रथम-
स्यात्मैव प्रधानतोऽधिकृतविषय इति भाष्येऽस्मिन् तदनुसरणेनात्र
ज्ञानम् । श्लोकेनानेन किमुक्तं भवति तदुक्तमेव श्रीमद्रामानुजेन
ज्ञानव्याप्तज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञास्थज्ञाननिष्ठामापादयति
निष्ठारूपस्थितप्रज्ञता योगाख्यमात्मावलीकनं साधयति ।” इति । ५३
विप्रतिपन्नाया बुद्धेः स्थिरतायामात्मनि तस्या अविचलितभावेन
तः ; तदनन्तरमात्मसाक्षात्काररूपयोगश्चाभिहितः । अधुना

श्रीमद्भगवद्गीता—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मनिरुच्यते ॥५६॥

तदतो लक्षणदिकं ज्ञातुं पृच्छत्यर्जुनः, स्थितप्रज्ञस्येति । हे केशव, स्थितप्रज्ञस्य स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य समाधिस्थस्य आत्मनि स्थितस्य का भाषा की वाचकः शब्दः, भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणं, किं लक्षणम् ? स्थितधीः स्थितप्रज्ञः व्यवहारिकावस्थायां किं प्रभाषेन सुतिनिन्दादिषु ब्रूयात्, किम् आसीत् वहिरिन्द्रियनिग्रहेनावतिष्ठेत, किं व्रजेत विषयान् प्राप्नुयात् ? ५४ ।

प्रथमतस्तावदाचार्यः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं वक्तुमाह प्रजहातीति । हे पार्थ, यदा सर्वान् मनोगतान्—न त्वात्मगतास्ते तेषां सति तेषां स्वाभाविकत्वादपरिहारार्थत्वमेव स्यात्—कामान् भोगाभिलाषान्, न त्वात्मनिष्ठापरिहारार्थयोगाभिलाषान्, प्रकर्षेण सर्वतोभावेन जहाति आत्मना स्वयम् आत्मन्येव, न त्वात्मविरोधितुच्च विषयेषु, तुष्टः परितप्तः, तदा स स्थितप्रज्ञ उच्यते भाष्यते । इदमत्र यावदध्यायपरिसमाप्तिं द्रष्टव्यम्—अत्र योगसिद्धस्य यानि लक्षणानि स्वरूपाभिव्यञ्जकवृत्तिविशेषकथनेनोक्तानि तान्येव तदसिद्धस्य साधनानीति । ५५ ।

किञ्च दुःखेष्वाति । दुःखेषु सुखिपासाशोकमोहज्वरशरीरोगादिष्वध्यात्मिकेषु सर्पव्याघ्रादिप्रयुक्तेष्वधिभौतिकेषु, अतिवातहृद्याद्युत्थितेष्वधिदेविकेषु अनुद्विग्नमनाः अप्रभुभितमनाः, सुखेषु विगतस्पृहः, वीतरागभयक्रोधः विगतरागभयक्रोधः, सुनिरात्ममनशीलः, स्थितधीः स्थितप्रज्ञः, उच्यते भाष्यते । अत्र ‘किं प्रभाषितं’ स्योत्तररूपिणाय श्लोकः श्रीमद्भगवदेन श्रीमन्मधुसूदनेन श्रीमद्विश्वेशेन च महता प्रयत्नेन व्याख्यातः, तत्र रुचिरम्, ‘उच्यते’ इति ।

यः सर्व्वज्ञानभिस्नेहस्तत्त्वाप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न हेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

यदा संहरते चायं कूर्सीऽज्ञानीव सर्व्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

तैः किं भाषते इति सूचनात् । श्रीमद्रामानुजेन त्वेवमस्मिन् श्लोके ज्ञाननिष्ठस्यादूरविप्रकृष्टावस्था व्याख्यानेन प्रतिपाद्यते ;—“प्रियविस्ने-
दिदुःखनिमित्तेषूपस्थितेषु अनुहिम्नमनाः न दुःखी भवति, सुखेषु
वगतस्तु हः प्रियेषु सन्निहितेष्वपि निस्पृहः, वीतरागभयक्रोधः, अनाग-
ेषु स्पृहा रागः तद्रहितः, प्रियविस्नेपाप्रियागमनहेतुदृग्गमनिमित्तं दुःखं
यं तद्रहितः, प्रियविस्नेपाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुः
इमनोविकारः क्रोधः तद्रहितः..... ॥” इति । ५६ ।

किं प्रभाषेत्यस्योत्तरमाह य इति । यः सर्व्वत्र सर्व्वेषु देहादिषु
ज्ञानभिस्नेहः स्नेहशून्यः । स्नेहोऽत्र औपाधिक इति श्रीमद्वलदेवः ;
‘यस्मिन् सति अन्यदीये ज्ञानिबुद्धौ स्वस्मिन् आरोप्येते स तादृगोऽन्यदिष्वयः
स्मापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः स्नेहः’ इति श्रीमद्भद्रसूदनः ;
‘अतिस्नेहवान् हि धनदारादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः
‘कलोऽस्मीति दैन्यदर्पोपेतः’ इति श्रीमत्श्रीलकण्ठः । अनात्मन्यनुरक्ति-
भिस्नेह इति सुगमोऽर्थः, तेन च अनात्मविषयकसुखदुःखादिकमात्म-
धारोप्यते, तच्छून्यः, अतएव तत्तत् शुभाशुभम् अनुकूलप्रतिकूलं सुख-
हेतुं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य नाभिनन्दन्ति न प्रशंसति, न हेष्टि असूया-
ल्लोकं न निन्दति अभिगणति वा । शुभं प्राप्य न तदर्पकं प्रति
वस्मिष्टस्त्वं चिरं जीवे’ति, न वदति, मुष्टिप्रहारादिकञ्च प्राप्य
पापात्मा त्वं नरके निपते’ति नाभिगणति । एवम्भूतस्य तस्य प्रज्ञा
तिष्ठिता । स्तुतिनिन्दारूपा वाचो न भाषते, अपिच शुभं प्राप्य न
ष्यति, अशुभं प्राप्य न हेष्टीति व्यतिरेकेण तत्त्वज्ञानम् । ५७ ।

किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति । यदा च अयं योगी कूर्सी-

विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥५६॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

ऽज्ञानीव सर्वशः इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियाणि संहरति प्रत्याहरति प्रत्या-
हरन्नास्ते, तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । प्रजहातीत्यारभ्य चतुर्षु
चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरनिष्ठादिकेति श्रीमद्रामा-
नुजः । ५८ ।

विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिर्जड़ानामातुराणामुपवासपराणाञ्च
सम्भवतीति दृष्ट्वा केवलमिन्द्रियनिवृत्त्या न कृतार्थतेत्याह विषया इति ।
आहरणं ग्रहणमाहारः । इन्द्रियैर्विषयाणामाहारं ग्रहणमकुर्वन्तः
विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनः जड़स्यातुरस्योपवासपरस्य वा
विषयाः शब्दादयः रसवर्जं रसो रागस्तृष्णा तं वर्ज्यित्वा विनिवर्त्तन्ते ;
शब्दादयो निवर्त्तन्ते किन्तु तद्विषयकामिलापो न निवर्त्तते इत्यर्थः ।
स रसः परं विषयेभ्यः परम् आत्मानं दृष्ट्वा तत्स्वरूपमनुभूय निवर्त्तते ।
'परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म' इति श्रीमच्छङ्करः, 'परं परमात्मानम्' इति
श्रीमच्छीघरः, 'परं पुरुषार्थम्' इति श्रीमन्मधुसूदनः । ५९ ।

इन्द्रियसंयमं विना स्थितप्रज्ञता न सिध्यति, स च पुनर्न सामान्य-
यत्नसाध्यः ; अतोऽथ महान् यत्नः कर्त्तव्य इत्याह ;—हे कौन्तेय,
यततोऽपि भूयो भूयो विषयदीपदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वन्तोऽपि हि विप-
श्चितः मेधाविनः शास्त्राचार्योपदेशवतः विषयात्मस्वरूपविवेकज्ञस्य पुरु-
षस्य इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रादीनि प्रसभं बलादिव मनो हरन्ति विकारं
प्रापयन्ति विषयप्रवणं कुर्वन्ति । कथं विवेकिनोऽपि एवं विकार-
प्राप्तिः ? इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि क्षोभकाणि अतिबली-
यस्वात् विवेकज्ञानोपमर्हत्तमाणि । यथा प्रमाथिनो दस्यवः प्रभुणा
नियुक्तं तद्वचकं प्रमथ्य पश्यन्त एव तस्य धनं हरन्ति, एवं हि

तानि सर्वानि संयम्य युक्त चासीत् मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

इन्द्रियाणि पुरुषनियुक्तं रक्षकभूतं मनः प्रमत्ता ज्ञाननिष्ठासम्पदो
हरन्ति । ६० ।

इन्द्रियाणि संयम्य किं कर्त्तव्यं किञ्च वा तत्फलं तदाह तानीति ।
तानि सर्वाणि इन्द्रियाणि संयम्य वशोक्तव्यं युक्तः समाहितः निगृहीत-
मनाः सन् मत्परः चासीत् । “अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य
स मत्परः नान्योऽहं तस्मादिति चासीत्” इति श्रीमच्छङ्करः ; “चेतसः
अभाययभूतं मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित चासीत्” इति श्रीमद्रामा-
नुजः ; “अहं सर्व्वात्मा वासुदेव एव पर उक्तृष्ट उपादेयो यस्य स
मत्परः एकान्तभक्तः” इति श्रीमन्नमुद्दनः । “ब्रह्मणां जन्मनामन्ते
ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”
(७।१८) इत्युपाचार्य्यस्योक्तौ स्वनाम्नैवोपास्यत्वेनोपस्थापनमात्मनो
इत्यन्ते ; अथवानुगीतायामात्मानं स जीवत्वेन प्रतिपादयति, “मनो मे
ब्राह्मणं विहिं बुद्धिं मे विहिं ब्राह्मणीम् । चेतश्च इति यद्योक्तः सोऽह-
मेव धनञ्जय ॥” (३४ अ, १२ श्लो) इति । न च वक्तव्यम् “चेतश्चापि
मां विहिं सर्व्वेक्षेत्रेषु भारत ।” (१३।२) इत्युक्तिरनेन “सर्व्वतः पाणि-
पादन्तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्व्वतः श्रुतिमज्ञोके सर्व्वमावृत्य
तिष्ठति ॥” (१३।१३) इति जगज्जीवशरीरव्यक्तब्रह्ममहापुरुषोऽभाभि-
धेय इति ; स हि योगावस्थायां व्यञ्जित उपदेष्टरि, नात्र योगावस्था,
यतः “न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः । परं हि ब्रह्म कथितं
योगयुक्तेन तन्मया । इतिहासन्तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥”
(१४) इत्ययोगावस्थां स्वीकृत्य इतिहासत्वमुपेतस्य पूर्व्वानुभूततय-
स्यात्र कथनं गीतातोऽनुगीताया महान्तं भेदं दर्शयति । कैवल्यार्थ-
मुपदेष्टरि ब्रह्मदर्शनमस्मिन् देशे महाभारतकालादपि प्राक् परम्परा-
गतमासीदन्वया भीष्मं भर्त्सयमानस्य शिशुपालस्येयमुक्तिरसमञ्जसा

स्यात्—“कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि । समावेशयसे सत्त्व
जगत् केवलकाश्यया ॥” (स, प, ४४अ, २६श्लो) इति । कथमहो
वाचायाः स्वशिष्येभ्यः स्वान् ब्रह्मत्वेनोपस्थापयन्ति, यथा हि कपिलः
स्वपितरं प्रति,—“गच्छ कामं मया पृष्टो मयि सत्यस्तकर्मणा ।
जित्वा सुदुर्जयं सत्यममृतत्वाय मां भज ॥ मामात्मानं स्वयं ज्योतिः
सर्वभूतगुहाशयम् । आत्मन्येवात्मना वोच्य विशोकोऽभयमृच्छसि ॥”
(भा, ३स्क, २४अ, ३८।३९श्लो) इति । तथा च ऋषभः पुत्रान् प्रति
—“ये वा मयोगे कृतमौहृदार्था जनेषु देहन्मरवार्त्तिकेषु ।
जायात्मजरातिमत्सु, न प्रीतियुक्ता यावदर्याथ लोके ॥” (भा, ५स्क,
५अ, ३श्लो) इति । स्वस्य वासुदेवमपि स स्पष्टमुद्घोषयति,—“प्रीतिर्न
यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ।” (भा, ५स्क, ५अ,
६श्लो) इति । कोऽयं वासुदेवः ? “सर्वज्ञासो ममस्तच्च वसत्यचेति वै
यतः । ततः म वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥” (वि, पु, १अ,
२अ, १२श्लो) इति । तेषामेवमात्मनामुपास्यत्वेनोपस्थापनस्य च किमत्र
तत्त्वम् ? दृश्यतां तद्ब्रह्मभूते तद्भाषे च, तद्यथा—“शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो
वामदेववत्” (१।१।३०) । श्रीमच्छङ्करेणास्य सूत्रस्यैव भाष्यं विर-
चितम् ;—“स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यापेक्षं दर्शनेन
यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म ‘मामेव विजानीहि’ इति । यथा
‘तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभव’ सूर्येति’ इति
तद्वत् । ‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्’ इति श्रुतेः ।
यत् पुनरुक्तं ‘मामेव विजानीहि’ इत्युक्ता त्रियहधर्मैरिन्द्र आत्मानं
तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । न त्वाष्ट्र-
वधादीनां विज्ञेयेन्द्रसुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मादेवंकर्मैव तस्मात्मां
विजानीहोति । कथन्तर्हि ? विज्ञानसुत्यर्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्र-
वधादीनि साहचर्यान्पुन्यस्य परेण विज्ञानसुतिमनुसन्दधाति, ‘तस्य मे
तत्र लोभश्च न मीयते, स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा
लोको मीयते’ इत्यादिना । एतदुक्तं भवति,—यस्मादीदृशान्यपि

कूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स
योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ।
विज्ञेयन्तु ब्रह्मेव 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'ति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्य-
मेतत्' इति । श्रीमद्रामानुजेनैवमिदं व्याख्यातम् ;—“प्रज्ञातजीव-
भावेनेन्द्रेण 'ममिव जानीहि,' 'मामुपास्य' इति उपास्यस्य ब्रह्मणः
स्वात्मत्वेनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तः स्वात्मावलोकनकृतः अपि
तु शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः । एतदुक्तं भवति,—‘यनेन जीवनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि,’ ‘एतदात्मा मिदं सर्व्वं,’ ‘प्रज्ञातः प्रविष्टः
शास्ता जनानां सर्व्वीत्मा,’ ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति एष सर्व्वभूतान्तरात्मा-
ऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः’ इत्येवमादिना शास्त्रेण
जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य जीवात्मवाचिनामहन्त्वमादिश-
द्भानां परमात्मन्येव पर्य्यवसानं ज्ञात्वा ‘ममिव विजानीहि,’ ‘मामुपास्य’
इति स्वात्मशरीरं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिदेशेति वामदेववत्,
अथ वामदेवः परस्य ब्रह्मणः सर्व्वान्तरात्मत्वं सर्व्वस्य तच्छरीरत्वं
शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिणि पर्य्यवसानं पश्यन्, अहमिति स्वात्म-
शरीरकं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकरक्षेण मनुसूर्यादीन् व्यप-
देशति, ‘तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभव' सूर्य्यश्च,
प्रहं कश्चिवान् ऋषिर्विप्रः’ इत्यादि । यथाच प्रज्ञादः, ‘सर्व्वगत्वादन-
तस्य स एवाहमवस्थितः । मत्तः सर्व्वमहं सर्व्वं मयि सर्व्वं सनातने’
इत्यादि वदति” इति । द्वैतवादिना श्रीमन्माध्वेनाप्युक्तं, “शास्त्र-
ान्तर्गामी ‘संविच्छास्त्रं परं पदम्’ इति हि भागवते । ‘तत्तन्नास्ती-
त्यतं विष्णुः सर्व्वशास्त्रस्य हेतुतः । न कापि किञ्चित्कामास्ति तस्मै
पुरुषोत्तमम् ॥’ इति पाद्ये । ‘अहं मनुरभव' सूर्य्यश्च’ इत्यादिवत्’
इति । श्रीमन्जीवेनापि सूत्रमिदमुपलक्ष्योक्तं “‘प्राणो वा ब्रह्ममस्मि
पुरुषः’ इत्यादिकं यत् स्वस्य परमेश्वरत्वमिवोपदिष्टमिन्द्रेण तत्तु
‘तत्त्वमसि’ इत्याद्यमैदंप्रतिपादकशास्त्रदृष्ट्या सम्भवति, विदाकारसाध्ये-

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

नेक्यात्, कचिदधिष्ठानाधिष्ठात्रोरेकशब्दप्रत्ययाभ्यां वा शरीरशरीरि-
णोर्वा, यथैव वामदेव उवाच ‘अहं मनुरभवं सूर्यय’ इत्यादि” इति ।
तत्त्वमुक्तं वेदान्तस्यमन्त्रके गोविन्दकान्तेनापरनाम्ना श्रीमद्भक्तदेवेन,
“स च परमात्मा हरिरस्मदर्थो बोध्यः, ‘अहमात्मा गुडाकेश’ इत्यादि-
ष्वात्माहमर्थयोरभेदस्मरणात् ।” “ब्रह्माविर्भावेषु भेदयाही निन्द्यते”
इति । ननु दृश्यते युधिष्ठिरोक्तौ “चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुष-
र्षभ । अपक्रान्तो यतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः ॥” (शा, प, ४६अ,
२श्लो) इति तस्य परब्रह्मण्येव नियतस्थितिः ; तत् कथं कदापि योग-
युक्तत्वस्य कदाप्ययोगयुक्तत्वस्य तस्मिन्नारोपः ? उच्यते, ध्यानकाले तुरीय-
ब्रह्मणि स्थितिः, व्यवहारदशायाम् स्थितप्रज्ञतया मनोबुद्धीन्द्रियगोचर
इति ध्यानाध्यानावस्थयोर्महत्पार्थक्यं तस्मिन्नासीत् । व्यज्यते चैतत्
तस्य युधिष्ठिरप्रश्नोत्तरदानकाले, तदाया “ततः स्वे गोचरे न्यस्य मनो-
बुद्धीन्द्रियाणि सः । क्षितपूर्वमुवाचेदं भगवान् वासवानुजः ॥” (शा,
प, ४६अ, १०श्लो) इति । स्थितप्रज्ञतया स्थितौ परब्रह्मणा योगः
स्वरूपेणोऽप्यपरोक्षज्ञानाविषयत्वादपरिस्फुटः, तस्मिंश्चित्तसमाधाने स्फुट-
तर इति भेदोऽत्र बोध्यः । ‘युक्त आसीत मत्परः’ इति किमासीत्त्य-
स्योत्तरमनेके वर्णयन्ति । यस्य वशे इन्द्रियाणि अभ्यासवशात् वर्तन्ते
तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । केवलेन योगास्थेनाकावलोकनेन न कृतार्थ-
तेति, अहं मम मयीत्यादिशब्दैर्ब्रह्मशब्देन वा षट्कोऽस्मिन् कचित् कचि-
दन्तर्यामिनमुपस्थापयत्वाचार्यः, न तेन वक्तव्यस्य योगस्य हानिः, यतो-
ऽस्य सिद्धिरन्तर्यामिणाभिन्नभावेन स्थित्या, नान्यथा । अपिच समन्वय-
प्रधानशास्त्रस्य सर्वत्रैव योगतयाणां मिलनभूमिरवश्यद्रष्टव्या । ६१ ।

मनोऽनिष्टं वाञ्छेन्द्रियाणां संयमे न कृतार्थतेत्याह द्वाभ्यां ध्यायत
इति, क्रोधादिति । विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चित्तयतः पुंसः पुरु-

क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशादुद्दिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥६३॥

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

यस्य तेषु विषयेषु सङ्गः आसक्तिः सुखबुद्ध्या प्रीतिः उत्पद्यते उत्पद्यते ; सङ्गात् कामः दृष्ट्या अभिलाषः सञ्जायते समुत्पद्यते ; कामात् कुतश्चित् प्रतिहन्यमानात् क्रोधः अभिजायते उत्पद्यते ; क्रोधात् सम्मोहः कार्या-कार्याविवेकः भवति ; सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने या स्मृतिः शास्त्राचार्योपदिष्टानुसन्धानरूपा तस्या विभ्रमः भ्रंशः ; स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धिः आत्मज्ञानेऽध्यवसायः तस्या नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोऽप्यन्तः भवति ; बुद्धिनाशात् प्रणश्यति पुरु-षार्थायोग्यः पुनर्विषयभोगनिमग्नो भवति । पूर्व्वस्मोकात् मत्पर इति विशेषणमाकृत्य तत्स्वरसात् श्रीमद्रामानुजनाचोक्तम् “अनिरस्तविषया-नुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्यापि अना-दिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात्” इति । ६२।६३ ।

विषयाभिधानादनर्घोत्पत्तिरिति ब्रुवन्मधुना मोक्षकारणमुच्यते रागिति । रागद्वेषविमुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ स्वाभाविकेन्द्रियप्रवृ-त्तिहेतू ताभ्यां विमुक्तैः आत्मवश्यैः आत्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैः इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः विषयान् अवर्जनीयाननिषिद्धानशनपानादीन् चरन् उपलभमानो भुञ्जानोऽपि विधेयात्मा विधेयो वशवर्त्ति आत्मा अन्तःकरणं यस्य स प्रसादं प्रसन्नतां स्वास्थ्यं विमलतां शान्तिम् अधि-गच्छति प्राप्नोति । मनसि स्ववशे न रागद्वेषौ प्रभवतः, तयोरभावे तदधीनेन्द्रियप्रवृत्तेर्दीपानवसरः ; सुतरां तादृशैरिन्द्रियैर्दिषयान् भुञ्जान-स्यापि न शुद्ध्यैवातः । आत्मवश्यैरिन्द्रियैर्दिषयांश्चरन्निश्चयेन कथं व्रजेतेत्यस्योत्तरम् । ६४ ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
 न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६६॥
 इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाभ्रमि ॥६७॥
 तस्मादयस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

प्रसादे सति किं भवतीत्याह प्रसाद इति । प्रसादे सति प्रकृति-
 संसर्गप्रयुक्तानामाध्यात्मिकादीनां दुःखानां हानिर्नाश उपजायते प्रसन्न-
 चेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य आत्मस्वरूपकनविरोधिविविधदोषरहितचि-
 त्तस्य हि आशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते प्रतिष्ठिता स्थिरा आत्मस्वरूपेणैव
 निश्चला भवति । ६५ ।

व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थं द्रष्टव्यं नास्तीति । अयुक्तस्य असमाहिता-
 न्तःकरणस्य न बुद्धिः आत्मस्वरूपविषया प्रज्ञा, न च अयुक्तस्य भावना
 ध्यानम् आत्मज्ञानाभिनिवेशः अस्ति । अभावयतः आत्मज्ञानाभिनि-
 वेगमकुर्वतः शान्तिः उपशमः विषयदृष्ट्यानिवृत्तिर्नास्ति । अशान्तस्य
 अनिवृत्तविषयदृष्ट्यास्य कुतः सुखम् आत्मानन्दः । ६६ ।

अयुक्तस्य कथं बुद्धिर्नास्तीत्याह इन्द्रियाणामिति । चरतां स्रवि-
 षयेषु प्रवर्तमानानाम् इन्द्रियाणां मध्ये यद् एकमिन्द्रियं योत्र वा
 चक्षुर्वा श्रुत्वा लब्धोक्तं यदा मनो विधीयते प्रवर्तते तत् इन्द्रियम् एक-
 मपि, किमु वक्तव्यं सर्व्वानोति, अस्य पुरुषस्य प्रज्ञाम् आत्मानात्मविवे-
 कज्ञां वायुर्नावमिवाभ्रमिव हरति नाशयति विषयविक्षिप्तं करोति । ६७ ।

'यततोऽपीत्युपक्रान्तस्यार्थस्य बहुधोपपत्तिमुक्तोपसंहरति तस्मा-
 दिति । यस्मादसमाहितेन मनसेन्द्रियाणि प्रज्ञामपहरन्ति, तस्मात्

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६६॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वं

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

इह महाबाहो वैरिनिपटममर्थं, सर्वेभ्यः सर्वप्रकारैः यस्य इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः निरुद्धीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । ६८ ।

युक्तस्यायुक्तस्य च प्रमेदं दर्शयितुं सिद्धाममिहास्वावस्थामाह या निगेति । बुद्धिर्हि द्विविधा—आत्मनिष्ठा विषयनिष्ठा च । युक्तस्यात्म-निष्ठा या बुद्धिः सा सर्वभूतानां निशा निगेव निशा आत्मतत्त्वस्वाप्-काशिका तमोभूतेव सा । तस्यामात्मनिष्ठायां बुद्धौ संयमी जितेन्द्रियो योगी जागर्ति आत्मामभवलोकयन्नास्ते । यस्यामयुक्तस्य विषयनिष्ठायां बुद्धौ भूतानि जायति विषयविभागव्यावृत्तानि तिष्ठन्ति, पश्यतः अप-रोक्षानुभववतो मुनेः स्थितप्रज्ञस्य सा निशा निशेव निशा विषयभोग-नामप्रकाशिका । ६९ ।

इन्द्रियाणि विषयेभ्यः संवृत्त्यात्मनि तिष्ठेदित्युक्तम् । किमिदं सर्वव्यवहारनिवृत्तये, अथवा तेन विषयासक्तिविरहितत्वादविकारित्व-मेवाभिप्रेतमिति स्फुटयन्नाह आपूर्यमाणमिति । प्रविशन्तीभिर्नदीभि-रापूर्यमाणम् अथच अचलप्रतिष्ठम् अनतिक्रान्तमर्यादं समुद्रं ज्ञात-वृद्धिहीनम् आपः वृद्ध्यादिप्रभवाः यद्वत् येन प्रकारेण प्रविशन्ति, न तु कश्चिद्विशेषं कर्तुं शक्नुवन्ति, तद्वत् तेन प्रकारेण सर्वे कामाः यं प्रविशन्ति न तु विकर्तुं प्रभवन्ति, स शान्तिम् आप्नोति, न कामकामी, हास्यन्त इति कामाः विषयास्तान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी इति वाप्नोति, तस्य विकाराधीनत्वात् । ७० ।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्व्याणमृच्छति ॥७२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ-

ष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

यस्मादेवं तस्माद्विहायेति । सर्वान् कामान् विषयान् विहाय तत्राभिनिवेशं परित्यज्य निस्पृहः स्पृहाशून्यः निर्ममः ममेदमित्यभिमानवर्जितः, निरहङ्कारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसम्भावनाविरहितः चरति संसारे तद्भावेन जीवनं निर्व्वहति, स शान्तिम् आप्नोति । व्रजेत किमित्यस्योत्तरम् । ७१ ।

स्थिरप्रज्ञतां मुवद्गुपसंहरति । ब्राह्मी—ब्रह्मणि भवेति श्रीमच्छङ्करः, ब्रह्मप्रापिकेति श्रीमद्रामानुजः, ब्रह्मविषयेति श्रीमन्मधुसूदनः, ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यते तस्येयं ब्राह्मी स्थितिरिति श्रीमन्नौलकण्ठः । स्थितप्रज्ञतायामात्मनः स्वरूपेऽवस्थानं भवति तेन च ब्रह्मणा स्वरूपैक्यम्, न पुनस्तस्यामपरोक्षज्ञानतो ब्रह्मणि स्थितिरिति व्याख्यानान्येतानि दर्शयन्ति । अतएव एषा स्थितप्रज्ञता ब्राह्मी ब्रह्मस्वरूपैक्यात् ब्र-
भावापन्ना ब्रह्मविषया ब्रह्मप्रापिका वा स्थितिः । “समाधिसुषुप्ति-
मोक्षेषु ब्रह्मरूपता” (५।११६) इति सांख्यसूत्रे इममेवार्थं दर्शयति ।
तथाच भाष्यम् “ब्रह्मरूपता बुद्धिप्रतिबिम्बितः तदौपाधिकपरिच्छेद-
विगमेन स्वस्वरूपपूर्णतया प्राप्तः । अस्मिन् शास्त्रे च ब्रह्मशब्द
श्रीपाधिकपरिच्छेदसामान्यादिरतिपरिपूर्णतया प्राप्तः । न तु
ब्रह्ममीमांसायामिव ऐश्वर्य्योपलक्षितपुरुषमात्रवाचोति विवेक्तव्यम् ।”
इति । हे पार्थ, एनां प्राप्य न मुह्यति न संसारमोहं प्राप्नोति । अस्यां
स्थितौ स्थित्वा अन्तकालेऽपि अन्तिमे वयसि मृत्युकालेऽपि ब्रह्मनिर्व्याणं

ब्रह्मनिर्वेति ब्रह्मसुखं ब्रह्मलोकम् कृच्छति प्राप्नोति । “नित्याम-
कर्मभिर्ज्ञानो हरिमेव चरन् चरेत् । अन्यथा विघ्न एवेति द्वितीया-
ध्यायनिर्णयः ॥” इति श्रीमद्भक्तदेवकृतार्थसंग्रहः । श्रीमच्छुद्धनख
तु “ज्ञानं तत्साधनं कर्म चित्तशुद्धि तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननि-
ष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम् ॥” इति । “नित्यात्मकर्मसङ्केहागो-
चरा सांख्ययोगधीः । द्वितीये स्थिरधीलक्ष्या प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥”
इति श्रीयामुनमुनिस्तुतगीतार्थसंग्रहमनुसृत्य श्रीमद्रामानुज षाह,
“नित्यात्मविषया सांख्यबुद्धिः, तत्पूर्विका चासङ्गकर्मभानुष्ठानरूपा
कर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञता योगसाधनभूता द्वितीयेऽध्याये
प्रोक्ता” इति । समग्रध्यायसमानोचनेनोक्तिरियं समीचीनेति सहज-
बुद्धी प्रतिभाति । ७२ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अर्थान्तरात्—

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

द्वितीयाध्याये द्विविधा निष्ठा प्रोक्ता, ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा च । न तयोरेकं प्रदर्शितं श्रीमदाचार्येण ; अपि च “स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य चायते महतो भयात्” (२।४०) इति कर्मनिष्ठां प्रशंस्य, वेदविहित-कर्मनिष्ठानामव्यवसायित्वमनन्तबुद्धिभेदश्चोद्घोष्य “ब्राह्मणस्य विजानतः” (२।४३) इत्यनेन ज्ञानमेव प्रशंसितवान् । परन्तु “दूरेण ह्यवरं कर्म” (२।४८) इति कर्मनिन्दानन्तरं, “समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि” (२।५२) इति ज्ञाननिष्ठाया एव सर्वोत्तमत्वं संस्थाप्य आध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञाननिष्ठामेव स्तौति । सुतरां मध्ये यत् “समत्वं योग उच्यते,” (२।४८) “योगः कर्मसु कौशलम्” (२।५०) इत्युक्तम्, तस्याप्रधानत्वेनैव ग्रहणमभिप्रेतमिति सम्भाव्य अर्जुनः सख्यभावादुपा-लम्भावाक्येन किं श्रेय इति पृच्छति हाभ्यां ज्यायसीति, व्यामिश्रेणेति ; —कर्मणो निष्कामात् बुद्धिः आत्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत्, तत् तदा घोरे हिंसात्मके कर्मणि, हे केशव, किं मां नियोजयसि ? व्यामिश्रेण कर्मप्रशंसाज्ञानप्रशंसारूपेण सन्देहोत्पादकेनैव वाक्येन—इवशब्देन सन्देहोत्पादनं नाभिप्रेतं, सन्देहबुद्धित्वात् तस्मानु-भूतमिति द्योतयति—मम बुद्धिं मोहयसीव, इवेन न ते बुद्धिमोहनम-भिमतं ममेव विवेकज्ञानाभावात् तथा प्रतिभातीति ज्ञापयति ।

अथ समुच्चयवादिनोऽसमुच्चयवादिनो विप्रवदन्ति । यद्यपि तेषां

विवाटविचारणे नास्तीत्यर्थं कीदृशमस्ति, तवाप्याचार्यस्य मतमत्र
विवेकव्यमन्त्रात् तं प्रति स्वात्मज्ञानविचारः । विना तदास्वात्म्यं न
यं नान्यताभिष्यक्तिमनुमोदयामः । अतस्तदात्म्येस्तद्वयं निर्णेतुं यति-
ष्यामहे । अर्जुनप्रश्नोत्तरदाने यत्तेनोक्तं “लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा
पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।” (३।३) इति, न तन्निष्ठाद्वयस्य पार्थक्यसाध-
कम् ; किन्तु हिं लोकप्रसिद्धिप्रदर्शनपरम्, अन्यथा लोकप्रसिद्धेरयुक्तत्वं
प्रदर्शयितुं न तेनोच्यते “न कर्मन्वाप्तमनारम्भादेष्कर्म्यं पुद्गलाऽप्युते । न
च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥” (३।४) इति । न च वक्तव्यं,
कर्मनारम्भस्य नैष्कर्म्योपायत्वादेवमुक्तमाचार्य्येति, यदि तथैव स्यात्,
तर्हि पञ्चमाध्याये नैवमुच्येत तेन, “सांख्ययोगी पृथग्बालाः प्रवदन्ति न
पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ यत् सांख्यः
प्राप्यते स्थानं तदयोगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति
स पश्यति ॥” (५।४।५) इति । नात्र सांख्ययोगयोः किन्तु तयोः
फले एवाप्युक्तमेकत्वत्वेत्युक्तिर्न समोचीना । तथा सति ‘सांख्ययोगी
पृथक् न पण्डिता वदन्ति,’ ‘एकं सांख्यं च योगं च’ इति वचनं निर-
र्थकं स्यात् ; फले चैक्यं तेषामेकत्वादेव सिध्यति, पृथक् पृथक् फल-
मेव स्यात् । आरम्भात्तेषामेक्यं न प्रतिभाति किन्तु पार्थक्यमेव । यदा
तु ज्ञाने कर्मणि वा सम्यगनुष्ठानात् सिद्धिः सञ्जायते, तदा तेषामपृथ-
क्कमेकत्वञ्च प्रतिभाति । अतएवोक्तं “सम्यगास्थितः” इति । द्रढय-
त्वाचार्य्य इममर्थं वष्टे, “यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगी तं विहिं पाण्डव ।
न ह्यसन्न्यास्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥” (६।२) इत्यनेन । एके-
नान्यस्य फललाभ एव भवति ;—यदा कश्चित् कर्मानुष्ठाने शिथिल-
यत्नः सन् ज्ञानाभ्यासनिरतो भवति, तदा तस्मिन्निष्ठसिद्धियोगोत्पत्तिरुच्यते ;
तस्मिन् सिद्धे पुनर्भगवदाराधने जीवानां दुःखहरणे च प्रवृत्तिरुदति
यथा शुकादौ । अथ पुनः कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य यदा भगवति तदर्पणं
सिध्यति, तदा “अभिजानाति यावान् यथास्ति तत्त्वतः” (१८।५५)
इति श्लाघेन भगवज्ज्ञानसम्यक्ते तस्मिन् निवृत्तिपूर्वकमेव भगवदारा-

धनजीवदुःखहरणप्रवृत्तिर्वर्त्तते । एवमापातविरुद्धव्यतीत्यमानविषयद्वयं सम्यक्स्फूर्त्तौ विरोधं परिहाय तयोरन्तर्निहितमेकत्वं प्रकटीकरोतीति व्यापारोऽसम्यगनुष्ठाहभिर्नोपलभ्यते ; अतः पक्षद्वयमाश्रित्य ते हि वदन्ति । यथाहि, वैराग्यपथाश्रयिणोऽनुरागपथाश्रयिणश्च । न हि आरम्भे वैराग्यानुरागयोरैकत्वं प्रतिभाति । यदा तु परवैराग्येण भगवत्यनुराग उदेति, तदा न केवलं भगवत्येव तेषां भिन्नपथाश्रयिणामेकता, किन्तुहि जीवविषयेऽपि । “विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विनीयते ।” (ह, भ, र, सि,) इति न्यायेनानुरागपथावलम्बकानां परवैराग्योदयः, तेन च वैराग्यपथाश्रयिभिरुन्नभूमावेकता । “कर्मसञ्ज्ञासात् कर्मयोगो विणिश्नते” (५।२) इत्याचार्यस्यांक्तिः कर्मयोगपक्षपातविजृम्भितेति संग्रहोऽकिञ्चित्करः, सर्वत्र कर्मज्ञानभक्तियोगानामेक्यं सम्पादयता तेन विना कर्मन्यादयोगद्वयं सुहृत्तमपि न तिष्ठत्युदेति वेति प्रदर्शनार्थमेवमुक्तमिति तत्त्वम् । ज्ञानपक्षपातिभिर्ज्ञानं, भक्तिपक्षपातिभिर्भक्तिः, कर्मपक्षपातिभिः कर्मवास्य शास्त्रस्य मुख्यं प्रतिपाद्यमिति विप्रवादः । संस्कारदोषं परिहायाचार्यवचनेषु पर्यालोचितेषु किरणमालिन्युदिते तिमिर इव तिरोधत्त इति प्रत्ययवशात् कानिचित्तान्यत्रोद्घ्रियन्ते ।

प्रथमन्तावदिदं विवेच्यम् ;—द्वितीयाध्यायादेव योगोपदेशारम्भः । आरम्भे पुनर्ज्ञानयोगः कर्मयोग एवोपक्रान्तः, न तु भक्तियोगः, अतो योगत्रयस्यान्यय एवाभिप्रेतोऽस्मिन् शास्त्र इत्यप्रतिपक्षम् । उपक्रान्त एव भक्तियोगः “युक्त आसीत् सत्परः” (२।६१) इति वचनात् । केवलेनैकेन विशेषणैर्न भक्तियोगः प्रक्रान्त इति कथनं न साहसमिति तत्त्वपर्यालोचनातः प्रतिभास्यते । तच्छब्देन परोक्षम्, त्वमहंशब्देनापरोक्षं ब्रह्मोपदिश्यते । “इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्सारुढानि मायया ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥” (१८।६१।६२) इत्यत्र तच्छब्देन परोक्षं ब्रह्म निर्दिष्टम् । “समावेश-

यमि सर्वं जगत्” (म. प, ४४अ, २६श्लो) इत्युक्तदिगोपदेष्टरि निखिलं जगत् तदन्तर्यामिनश्च दृष्ट्वाऽपरोक्षब्रह्मवाचकेन त्वंशब्देनार्जुनः स्तूयति, “त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । वेत्तामि विश्वं परं धाम त्वया तत् विश्वमनन्तरूप ॥” (११।३८) “पितामि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कृतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥” (११।४३) इति । आत्मनि तमन्तर्यामिणं नार्जुनोऽपश्यत् किन्तु स्वयमाचार्यः, योगिन तुरीयब्रह्मगोचरे तदा तस्य स्थितत्वात् । अहंशब्देनापरोक्षब्रह्मोपदेशो दृश्यते सकलभक्तिशास्त्रशिरोमणिश्रीमद्भागवतोपसंहारे,—“अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् । एवं समीक्ष्य चात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ दंगन्तं तत्तत्कं पादे लेलिहानं विपाननैः । न दृश्यसि शरीरञ्च विश्वञ्च पृथगात्मनः ॥” (भा, १२स्क, ५अ, ११।१२श्लो) इति । अस्यैवायमपरोक्षज्ञानोपदेशोऽस्मिन् शास्त्रे, तद्वया, “सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं स मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥” (६।२८।३०) इति । अचेदं विचार्यम्—ज्ञानयोगाश्रयेण योगी प्रथमतः आत्मानि क्षेत्रज्ञे सर्वभूतानि सर्वभूतेषु चात्मानं क्षेत्रज्ञं पश्यति । एवमात्मैक्यं सर्वभूतैरनुभूय तुरीये ब्रह्मणि विश्वकर्तृत्वहंशब्दवाच्ये सर्वं पश्यति सर्वत्र तदन्तर्यामिणश्च पश्यति । “वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” (७।१८) इत्युक्तिः पूर्वापरसम्बन्धं दर्शयति । कोऽयं पूर्वापरसम्बन्धः ? प्रथमन्तावत् परोक्षशब्दवाचिना यत् निर्दिष्टम् “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठती”ति तत् वासुदेवशब्देन परामृशति, यतः “सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपाहतः ।” (भा, ४स्क, ३अ, २३श्लो) इति विशुद्धेऽन्तःकरणे प्रकाशमानः परमात्मैव वासुदेवशब्देनोच्यते । केवलं हृदाधिष्ठितमीश्वरं नियन्तारं दृष्ट्वा न कृतार्थता, स सर्वं जगच्च जीवञ्चात्मन्यन्तर्भूय वर्त्तमान इति प्रत्यक्षोक्तव्यम् । अतः सर्वमिति पदेन “यो मां

पश्यति सर्वत्र सर्वत्र मयि पश्यति” इति परासृष्टम् । न च वक्तव्य-
मेतद्वचनेनाचार्य आत्मानमुपास्यत्वेनोपस्थापयति, तथा सति भागवते
नेपोक्तिः स्यात्, “अहं यूयमसाचार्य इमे च द्वारकौकसः । सर्वेऽप्येव
यदुग्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥ आत्मा ह्येकः स्वदंज्योतिर्निर्गन्तो
निर्गन्तो गुणेः । आत्मसृष्टेस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ खं वायुर्ज्योति-
रापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् । आविस्तिरोऽन्यभूर्ध्वैकः जानात्वं यात्य-
सावपि ॥” (भा. १०स्क, ८५अ, २३—२५श्लो) इति । किं बहुना,
तुरीयब्रह्मगोचरे विद्यमानस्यैव भक्तिः सिध्यति । तच्छेखरं वह्निर्दर्शने
त्वंशब्देन, अन्तर्दर्शनेऽहंशब्देन भक्तो निर्दिश्यति । परोक्षदर्शने भक्ति-
र्गौणी, अपरोक्षदर्शने मुख्येति ज्ञेयम् । अस्मिन् आस्ते मुख्यैव सा,
अतएवापरोक्षब्रह्मवाचकेनाहंशब्देन भजनीयः सर्वत्र निर्दिष्टः ।
“स च परमात्मा हरिरस्मदर्थो बोध्यः” इति वैष्णवसिद्धान्तो नातो
भिद्यते ।

एवं सिद्धो द्वितीयाध्याये भक्तेरुपस्थासः, अधुनाध्यायान्तरेषु विविध-
योगस्यान्वयनमस्ति न वेति विचार्यम् । तृतीयाध्याये प्रोक्तमाचार्येण,
“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यास्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्भ्रमो
भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥” (३।३०) इति । भाष्यकारेण श्रीमता
शङ्करेणैवं व्याख्यातोऽयं श्लोकः,—“मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे
सर्वाणि कर्माणि संन्यास्य अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहं कर्ता
ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या, किञ्च चिराशीः त्यक्ताशीः
निर्भ्रमो ममभावश्च निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्भ्रमो भूत्वा युध्यस्व,
विगतज्वरः विगतसन्तापो विगतशोकः सन्” इति । अत्र भक्तिज्ञान-
कर्माणां त्रयाणामेकत्र सम्मिलनमेव दृश्यते । न तु वक्तव्यं नात्माचार्यस्य
निर्बन्ध आसीत् । चेन्न स्यात् मैवं स वोचत्—“ये मे मतमिदं नित्य-
मनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनुसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥
ये त्वेददभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढास्तान्
विद्धि नष्टानचेतसः ॥” (३।३१।३२) इति । ननूत्तं तेन “यस्यात्मरति-

रेव स्यादात्मवत्तस्य मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते । नैव तस्य कृतेनार्थी नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्व-
भूतेषु कश्चिदर्थव्यपान्नयः ॥” (३।१७।१८) इति । अतो “ये मे मतम्”
इत्युक्तिरविद्विषयैव । यदि तथैव स्यात्, नोच्येताचार्येण हृद्यधि-
शिरतेश्वरनियमनानुसरणवशाद्योगिनः कर्मण्यकर्म (४।१८) पश्यतैवम्,
“तस्मादमक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म
परमाप्नोति पूरुषः ॥” (३।१९) इति । न खलु वक्तव्यमर्जुनस्याविद्वत्त्वं
दृष्ट्वा “तस्मादमक्तः” इत्याचार्येणोक्तम्, तथा सति जनकादीनां तत्त्व-
दर्शनामात्मनश्च दृष्टान्तां न तेनोपन्यस्येत । लोकसंग्रहार्थमिवायमुप-
न्यासः, न स पुनरवश्यकर्तव्यत्वेन विदुषामनुसरणीयः, यथाह स्वयं
भगवान् श्रोमद्भागवते “स्वयं निःश्रेयसे विद्वान् न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽपथं वाञ्छतोऽपि भिषकृतमः ॥” (भा, ६स्क, ८प्र,
५०श्लो) इति । विप्रतिपत्तिरियं मूले दृष्टेरभावात् । ‘कर्म न वक्ति’
इति किमिदं कर्म ? “नेष्कर्म्यमप्यचूतभाववर्जितम्” (भा, १स्क,
५प्र, १२श्लो) इति भगवत्यनर्पितमेव, अन्यथा तस्मिन् शास्त्रे कर्मार्पि-
णस्य सर्वप्राधान्यं न स्यात् । कोऽयं लोकसंग्रहो यस्मिन् भवतां
विद्वदभिमानिनामीदृगनादरः ? शृणु तावत् तं जनकवाक्येन, “अन्त-
वन्त इहावस्थाः विदिताः सर्वकर्मसु । नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेद-
मिति यद्वेत् ॥ कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा । नाध्य-
गच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्वेत् ॥ एतां बुद्धिं समाश्रित्य ममत्वं
वर्जितं मया । शृणु बुद्धिश्च यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ नाह-
मात्मार्यमिच्छामि गन्धान् घ्राणगतानपि । तस्मान्मे निर्जिता भूमि-
र्वशं तिष्ठति सर्वदा ॥” इत्यारभ्य सर्वेषामिन्द्रियाणाम्निद्रियाणाञ्चा-
त्मवशे स्थितिमुक्त्वैवमुपसंहरतवान्, “देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतभ्योऽति-
थिभिः सह । इत्यर्थे सर्व एवेति समारम्भा भवन्ति वै ॥” (प्र,
गी, ३२प्र, १५—२४श्लो) इति लोकसंग्रहस्तस्य परात्मतैव । न
खलु परात्मता विदुषामनादरणीया, तथा सति तेषां विद्वत्त्वं हीयेत ।

“शिवाय लोकाय भवाय भूतये य उत्तमश्रीकपरायणा जनाः ।
जीवन्ति नात्मार्यमसौ पराश्रयं मुमोच निर्व्विध्य कथं कलेवरम् ॥”
(भा, १स्क, ४प, १२श्लो) इति भगवत्परायणानां परार्थजीवनधारण-
वर्त्मनं प्रसभं कस्य न मनो हरति ?

चतुर्थाध्याये पुनः, “वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मासु संस्थिताः ।
बहवो ज्ञानगपसा पूता मद्भावमागताः ॥” (४।१०) इत्यत्र भक्तिज्ञानं,
तपःशब्देन वाङ्मनःकायशुद्धिकरं कर्म चैकत्र । ज्ञानमेव तप इति
व्याख्यानं न रुचिरम् । “यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥” (१८।५) इत्यत्र स्वय-
माचार्य्येण कर्मात्मैःपातितया तपःशब्दग्रहणात् । तत्तु तथैव यथा
सप्तदशे, “देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च
शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्देगकरं वाक्यं मत्वं प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादसौम्यत्वं मौन-
मात्मविनियहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानममुच्यते ॥” (१७।१४
—१६) इति । अतएव श्रीमत्स्वामिना इन्द्रेकवद्भावेन यद्व्याख्यानं
कृतं तदेव वयमनुमोदयामः । नन्वस्मिन्नाध्याये “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः”
(४।२४) इत्यादिना द्रव्यमययज्ञस्य ब्रह्मप्रापकतां संसाध्य “श्रेयान् द्रव्य-
मयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप । सर्व्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परि-
समाप्यते ॥” (४।२३) इति यदुक्तं तेन द्रव्यमययज्ञस्य परिसमाप्तिः
प्रदर्शिता, अतः निखिलकर्मात्याग एवाभिप्रेत आचार्य्येण । मैवम्,
वैदिकयज्ञानुष्ठानस्य परिसमाप्तिरनेन साधिताचार्य्येण, अन्यथा अध्या-
यान्ते न तेनोच्यत, “योगसन्नप्राप्तकर्माणां ज्ञानसञ्चिदसंशयम् । आत्म-
वन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञाना-
सिनात्मनः । छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥” (४।४१।४२)
इति । अत्राचार्य्यस्य निर्व्विध्य एव दृश्यते, अन्यथार्ज्जुनपरिप्रश्नोत्तरदान-
काले न स एवमुच्यत, “सत्प्राप्तः कर्मयोगस्य निःश्रेयसकराबुधौ ।
तयोस्तु कर्मसत्प्राप्तात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥” (५।२) इति ।

पञ्चमाध्याये तावत्, “भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सृष्टदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमश्नुते ॥” (५।२८) इत्यन्तिमः
श्लोकः कर्मज्ञानभक्तीनामिकत्वं सुव्यक्तं दर्शयति । “भोक्तारं यज्ञतप-
साम्” इत्यत्र कर्म, “यज्ञानां तपसाश्चैव मम भक्तेः समर्पितानां यद-
च्छया भोक्तारं पालकम्” इति श्रीमच्छ्रीधरः ; “ज्ञात्वा” इति ज्ञानम् ;
“सर्वलोकमहेश्वरं सृष्टदं सर्वभूतानां माम्” इति भजनीयोक्तेस्तेन
भक्तिः । “कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म
कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्तात्मशुद्धये ॥” (५।११) इत्यासक्तित्यागिन कर्मकरणं
“सर्वकर्माणि मनसा सश्रद्धास्ते सुखं वशी” (५।१२) इत्यनेन न प्रति-
षिध्यते, यदि तथैव स्यात् षष्ठाध्यायस्यारम्भे “अनाश्रितः कर्मफलं
कार्यं कर्म करोति यः । स सत्यामी च योगी च न निरङ्गितः
चाक्रियः ॥ यं सत्यासमिति प्रादुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यस-
त्यस्तमङ्गल्यो योगी भवति कथन ॥” (६।१२) इति न तेन निर्वर्त्ये-
नाचेत । “नैव कुर्वन्न कारयन्” (५।१३) इति वचनन्तु “नैव किञ्चि-
त्करोमीति” (५।८) इति “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते” (५।८) इति
युक्त्या युक्ततमम् । श्रीमच्छ्रीधरस्वामिनाध्यायार्धसंग्रह एव कृतः —
“विकल्पशङ्कापोहेन येनैव योगसांख्ययोः । समुच्चयः क्रमेणाक्तः सर्वज्ञ
नौमि तं गुरुम् ॥” इति ।

षष्ठाध्याये पुनरन्तिमश्लोकद्वये ‘तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यो-
ऽपि सतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगो भवार्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स
मे युक्ततमो मतः ॥” (६।४६।४७) इत्यत्र योगं ब्रह्मसंस्पर्शसुखप्रदं सर्वत्र
भगवद्दर्शनरूपं प्रशंस्य तद्गतचित्तेन तस्य भजनं संसेवनमुपासनं सर्वो-
त्तममिति प्रतिपादयति । अतः पूर्वसुक्तं योगत्रयमिलनं न हन्यते ।
“प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतं स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्ती
युक्त आसीत मत्परः ॥” (६।१४) इत्यत्र तत्तु सुकष्टम् ।

सप्तमाध्याये तत्परिसमाप्तेः प्रागाह “कदाचरन्मोक्षाय मामाश्रित्य

यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥”
 (७।२६) इति । हृद्यधिष्ठितमीश्वरमन्तर्यामिणमाश्रित्य यतमानस्य
 परब्रह्मज्ञानमात्मविषयज्ञानं निखिलं करणीयं कर्म च जानातीति
 स्पष्टं योगत्रयान्वयोऽत्र । अस्मिन्नध्याये योगभक्त्योरनुसरणरीतिः सदादं
 स्वीकृत्यैवोक्ताचार्य्येण ; तद्वयथा—“भूमिरापोऽनलो वायुः मनो
 बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरियमित-
 स्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मामिकाम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं
 धार्य्यते जगत् ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्व्वाणीत्युपधारय । अहं
 कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति
 धनञ्जय । मयि सर्व्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥” (७।४— ७)
 इति ; “मया ततमिदं सर्व्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना । मतस्थानि सर्व्व-
 भूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ न च मतस्थानि भूतानि पश्य मे
 योगमेश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थः ममात्मा भूतभावनः ॥” (८।४।५)
 इति च ।

अष्टमाध्याये “तस्मात् सर्व्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्य-
 र्पितमनोबुद्धिसमिवैश्वस्यसंग्रयम् ॥” (८।७) इत्यत्र भगवदनुस्मरणं,
 तस्मिन् मनोबुद्धिसमर्पणं, स्वधर्मानुसरणञ्च योगतयस्येकत्र सन्निवेशः
 प्रदर्श्यते । मनोबुद्धिसमर्पणनात्र कर्मसमर्पणवत् ज्ञानसमर्पणं बोध्यम् ।
 तेन च ज्ञानाभिमाननिरमनादसंगयित्वम् ।

नवमाध्यायेऽन्तिमे श्लोके “मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नम-
 स्कुरु । मामिवैश्वसि युक्तैवमात्म नं मत्परायणः ॥” (८।३४) इत्यत्र
 मन्मना इति विशेषणेन ज्ञानं, मद्भक्त इति विशेषणेन भक्तिः, मद्या-
 जीति विशेषणेन कर्म । श्लोकोऽयमष्टादशे पुनरूपसंहारभूतो वक्ष्यते ।

दशमे पुनः “अहं सर्व्वस्य प्रभवो मत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते । इति मत्त्वा
 भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः
 परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ तेषां
 सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मासु-

प्रयान्ति ते ॥ तेषामेवानुक्तमर्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्म-
भावस्थो ज्ञानदीपेन भास्यता ॥” (१०।८—११) इति ज्ञानकर्म्मभक्ति-
भगवदनुक्त्यादीनां यथाक्रममेकैकं सन्निवेशः ।

एकादशे तावत् “मत्कर्म्मकृत् मत्परमो महत्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्व्विरः सर्व्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥” (११।५५) इति चरमे
श्लोके यद्यपि ज्ञानं न विस्पष्टं विन्यस्तं तथापि पूर्व्ववर्त्तिश्लोके “ज्ञातुं
द्रष्टुञ्च तत्त्वेन” (११।५४) इति ज्ञानस्य सन्निवेशात् तदचानुवर्त्तते ।

द्वादशे “ये तु सर्व्वानि कर्म्मणि मयि सश्यस्य मत्पराः । अनन्ये-
नैव योगेन मां धरायन्त उपासते ॥ तेषामहं समुहर्त्ता सृज्युंसार-
मागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेगितचेतसाम् ॥ मय्येव
मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यमि मय्येव षण् कर्तुं न
संग्रहः ॥” (१२।६—८) इत्येतेषु कर्म्मज्ञानभक्तिसन्निवेशः सुस्पष्टतरः ।

तयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकविषये “मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्य-
भिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्यात्मज्ञाननि-
त्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥” (१३।१०।११) इत्यादिभिस्त्रयाणामवि-
वादितेषु प्रतिभाति । ‘अरतिर्जनसंसदि’ इत्यनेन नैष्कर्म्यमेव ब्रह्मी
भामसं, किन्तु तत्त्वतः ‘विविक्तदेशसेवित्वम्’ इत्यनेन भगवद्भजनक्रियां
स निर्व्विघ्नेन निर्व्विहृदित्यभिप्रायेण जनसङ्गवर्जनं साधकस्य व्यज्यत
इति न सर्व्वकर्म्मपरिहारः ।

चतुर्दशे गुणत्रयविभागविषयेऽध्याये “माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्ति-
योगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥” (१४।२६)
इत्यत्र यद्यपि गुणातीतत्वसाधने भक्तेरेव माहात्म्यं कीर्त्तितं तस्यामप-
रोक्षब्रह्मदर्शनप्राधान्यात्, तथापि तां भजनीयविषयकज्ञानं भजनरूपं
कर्म्म नित्यमनुवभ्रानोति तयोस्तया सम्बन्धोऽपरिहार्य्य एव ।

पञ्चदशे “यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्व्व-
विहजति मां सर्व्वभावेन भारत ॥” (१५।१८) इत्यत्र ‘जानाति’ ‘सर्व्व-
वित्’ इत्यनेन ज्ञानं, ‘सर्व्वभावेन’ इत्यनेन भक्तिः, ‘भजति’ इत्यनेन

कर्म व्यज्यते । न केवलं श्रवणकीर्तनादिकं भजनान्तःपाति, आश्वा-
पालनञ्च, तद्यथा हरिभक्तिविलासोद्धृतविष्णुधर्मोत्तरवचने, “यदुत्सवा-
दिकं कर्म तत्त्वया प्रेरितो हरे । करिष्यामि त्वया ज्ञेयमिति विज्ञा-
पनं मम ॥ प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया । तद्वत्
कारयमीशान तत्करोमि तवाज्ञया ॥ त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव श्रीनाथ
विष्णो भवदाज्ञयैव । प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त्त-
यिष्ये ॥ संसारयात्रामनुवर्त्तमानं त्वदाज्ञया श्रीनृहरिऽन्तरात्मन् । सदा-
तिरस्कारकलिप्रमादभयानि मा माभिवन्तु भूमन् ॥ जानामि धर्मं
न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया हृषीकेश हृदि
स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥” इति । भविष्यत्सामीप्ये-
ऽव वर्त्तमाना । “इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” (१८।६१),
“तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारतः” (१८।६२) इत्युक्तदिगेषु
विज्ञापना ।

षोडशे देवासुरसम्पद्भिर्भागविषये यद्यपि योगत्रयं नाधिकृतं,
तथापि “अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः” (१६।१) इत्यादिषु
तहाज्यते । एवं सप्तदशे अष्टाविभागविषये यदुक्तं तदालोचनातः
योगत्रयानुकूलविषयाणामुक्तिरत्रेति सुधियो विभावयन्ति । श्रीमद्-
यामुनमुन्यनुसारिणा श्रीमद्रामानुजेन कृतः षोडशाध्यायार्थसंग्रहो यथा
“देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता । तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेन
षोडश उच्यते ” इति । श्रीमता स्वामिना कृतोऽर्थसंग्रहः सप्तदशस्य
यथा, “रजस्तमोमयीं त्यक्त्वा अज्ञां सत्त्वमयीं श्रितः । तत्त्वज्ञानेऽधि-
कारी स्यादिति सप्तदशे स्थितम् ॥” इति ।

अष्टादशे सर्वार्थोपसंहारे योगत्रयान्वयी व्यक्ततर एव । प्रथम-
न्तावत् कर्मत्यागविषये परमतमुद्भाव्य स्वमतमेवमाहाचार्यः,—
“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्मं प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न
त्याज्यमिति चापरे ॥ निश्चयं शृणु मे तच्च त्यागे भरतसत्तम । त्याज्यो
हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं

कार्यमेव तत् । यश्चो दानं तपस्यैव पावनानि मनोविष्णाम् ॥ एतावन्पि
तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं
मतमुत्तमम् ॥ नियतस्य तु सञ्चासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहासस्य
परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥” (१८।१—७) इति । कोऽयं
त्यागोत्यपेक्षयाह “न हि देहभूता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्युपैषतः । यस्तु
कर्मफलत्यागो स त्यागोत्यभिधीयते ॥” (१८।११) इति । यत्र च
तेन नैकर्म्यमिद्विरुध्यते तत्रापि त्रयाणां योगानामन्वय एवाभिहित
इति श्लोकेरित्येव्यक्ततरं प्रतिभाति ;—“यमक्रबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा
विगतस्पृहः । नैकर्म्यमिदं परमां सञ्चासेनाधिगच्छति ॥ सिद्धिं
प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा-
ज्ञानस्य या परा ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ विविक्षसेवी लघ्वाशी
यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ अह-
ङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परियुज्यते । विमुच्य निर्म्ममः शाक्तो
ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु महक्तिं लभते पराम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति
यावान् यथास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतस्ते ज्ञात्वा विशन्ते तदनन्त-
रम् ॥” (१८।४८—५५) इति । न पुनर्विप्रवेदितव्यम्—ज्ञानयोग-
स्यैवात्र प्राधान्यं, कर्मयोगस्तु परित्यक्त एव, भक्तियोगेन पुनर्ज्ञानपरि-
पुष्टिरिवेति । कोऽयं कर्मयोगः, ज्ञानयोगो, भक्तियोगो वा, यमधि-
कृत्यदृष्टिर्विरोधः ? न त्वेवकोऽप्युपेय उपाय एव ते । तद्यथा भागवते
उद्धवः प्रत्याज्ञाचार्यः, “योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधिक्षया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥” (११स्क,
२०प, ६श्लो) इति । उपेयमेकं परं ब्रह्मैव, यन्निर्दिष्टपथमतिक्रम्य
न कोऽपि तत्प्राप्तुं शक्यते । कोऽयं निर्दिष्टः पन्थाः ? तत्पदस्तत्त्वभावः ।
सुतरां तत्रासुपायस्य चित्तं जीवस्वभावानुसार्येव । यथैवैश्वरे “स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे, उ, ६।८) अस्ति, तथैव जीवेऽपि । तत-

स्तदुपयोगी ज्ञानयोगः कर्मयोगो नियतानुबन्धस्तस्मिन् स्यादेव ।
 भक्तिरपि तस्मिन् परस्य रसत्वात् । तद्यथा भागवते, “देवानां गुण-
 कर्माणामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविको
 तु या । अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ॥” (३.३३, २५ अ,
 ३२ अं) इति । “आर्त्तो जिज्ञासुः” (७.१६) इत्यत्र भगवन्तं ज्ञातु-
 मभिलाषोऽभिलाषमयं हृदयं भक्तिं च दर्शयति, अतएवोपसंहृतवाना-
 चार्यः “भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः” इति ।
 योगत्रयेक्यरूपं स्वाभाविकं पन्थानमेवाचार्यो भूयो भूयोऽतः सर्वत्रो-
 पदिदेश, तद्विरोधेन व्याचक्षणाणां व्याख्यातॄणां व्याख्यानानि न वयं
 बहु मन्यामहे । अत्र ज्ञानपथावलम्बिनो ज्ञानमेव प्राधान्येन वर्णयन्ति,
 तद्यथा श्रीमच्छङ्करः—“नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मात्
 निष्क्रियात्मब्रह्ममन्वोधात् स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च
 तत् सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिः निष्क्रियात्मस्वरू-
 पावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां
 कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां सद्भासेन सम्यग्दर्शनेन
 तत्पृथगेन वा सर्वकर्म सद्भासेनाधिगच्छति प्राप्नोति” इति । “कर्म
 कुर्वन्नपि परमां नैष्कर्म्यसिद्धिम् अधिगच्छतीति परमां ध्याननिष्ठां
 ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छति” इति श्रीमद्रामानुजः । “यद्यपि
 सङ्गफलयास्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभा-
 वात्.....तथापि.....सद्भासेन परमनैष्कर्म्यसिद्धिं ‘सर्वकर्माणि मनसा
 सन्नश्यास्ते सुखं वशी’ इत्येवंलक्षणां पारमहंस्यचर्यामाप्नोति” इति
 श्रीमच्छ्रीधरः । “स्वात्मानन्दास्वादविशेषकाणां कर्मणां सद्भासेन
 स्वरूपतस्यागेन परमां नैष्कर्म्यलक्षणां सिद्धिमधिगच्छति” इति श्रीम-
 हलदेवः । स तु व्याख्यानारम्भ आह, “ज्ञानगर्भ्या कर्मनिष्ठयानुभूत-
 स्वरूपस्ततः कर्मनिष्ठां स्वरूपतस्तज्जेत्” इति । “नैष्कर्म्यसिद्धिं
 निष्कर्मा ब्रह्म तद्विषयं विचारपरिनिष्पन्नं ज्ञानं नैष्कर्म्यं तद्रूपां सिद्धिं
 परमां कर्मजाया अपरमसिद्धेः फलभूताम् अधिगच्छति साधनपरिपा-

केत प्राप्नोति” इति श्रीमद्भुसूदनः । ‘भक्त्या मामभिजानातीत्यत्र
 “भक्त्या जानातीति चेत् नाभिज्ञत्या साक्षात् । १५ ।” इति
 शाण्डिल्यः । “नात ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवर्तिते ज्ञात्वा विगते
 तदनन्तरमिति, किन्तुहि फलान्तराभावात् ज्ञानमात्रमेव” इति श्रीम-
 च्छङ्करः । “मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं सत्त्वज्ञानानन्तरं ततो
 भक्तितो मां विगते प्रविशति तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शना-
 न्तरकालमाविन्यान्वधिकाविशयभक्त्या मां प्राप्नोति” इति श्रीमद्रामा-
 नुजः । “तदनन्तरं तस्य ज्ञानस्योपरमे मति मां विगते परमात्मस्वरूपो
 भवति” इति श्रीमच्छ्रीधरः । “विगते अज्ञानतत्कर्मनिवृत्तौ सर्वो-
 पाधिशून्यनया मद्रूप एव भवति तदनन्तरं नथपारम्यकर्मभोगिन देह-
 पानानन्तरं, न तु ज्ञानानन्तरमेव” इति श्रीमद्भुसूदनः । एवं
 श्रीमच्छङ्करस्तदनुरागिनश्च ज्ञानं, श्रीमद्रामानुजः ध्यानलक्षणं भक्तिम्,
 वाक्यान्तरं तामिव श्रीमदल्लदेवः, श्रीमच्छाण्डिल्यश्च परानुरागलक्षणां
 भक्तिमुपायत्वेन गृह्णन्ति । कर्मात् न केनाप्यनुमोदितम्, यद्यपि
 श्रीमद्रामानुजीये व्याख्याने ध्यानलक्षणं तद्विद्यत एव । ज्ञानञ्च भक्तिञ्च
 चेत् ते ब्रह्मप्राप्तौ सर्वत्र चोपायत्वेनागृह्णन्, कथमन्यदुपायभूतं कर्माच्च
 तेरुपेक्षितमिति जिज्ञासायां संस्कारदोष एवात्र कारणमिति ब्रूमः,
 अन्यथा श्रीमदाचार्याभिप्रेतं मङ्गफलयोग्यागिन कर्मानुष्ठानं नैष्कर्म्य-
 मिति पश्यन्तोऽपि “सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी” (५।१३)
 इत्येकामुक्तिं पूर्वापरमङ्गतिरङ्गितां स्वीकृत्य स्वरूपतः सर्वकर्मत्यागमेव
 नानुगृह्णीयुः । नैतदाचार्यस्याभिप्रायः, यदि स्यात्, “बुद्ध्या विशुद्धया
 युक्तो धृत्यात्मनः नियम्य च । शब्दादीन् विषयांस्त्याक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य
 च ॥ विविक्तवैवी लघ्वाशी यतश्चाकायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं
 वैराग्यं समुपायितः ॥” इत्येतेर्योगानुकूलैः सर्वैरनुष्ठानैः “एवं बहु-
 विधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्माजान् विवि विद्वान् सर्वान्”
 (४।३२) इति न्यायात् न सोऽत्र कर्मानुमोदेन ; नापि नयमाध्यायोक्तं
 “भक्त्या भव मङ्गतो मदयात्री मां नमस्कुरु” (८।३४) इति श्लोकाई-

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

मष्टादशे यथायथं गृह्यतां चेत् “मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियो-
ऽसि मे ॥” (१८।६५) इति । न स केवलं ज्ञानकर्मभक्त्यन्वयमवोचत्,
दृश्यते च तस्य तदनुयायिनित्यानुष्ठानम्, सङ्केपतो महाभारते (उ, प,
८८।६३५), विस्तरतस्तु श्रीमद्भगवते तदयथा, “ब्राह्मे सुहृत्तं उत्थाय
वार्युपस्पृश्य माधवः । दधौ प्रसन्नकरणं आत्मानं तमसः परम् ॥
एकं स्वयं ज्योतिरनन्यमन्यथं स्वसंस्थया नित्यनिरस्तकल्मषम् । ब्रह्मा-
ख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्ललितभावनिर्धृतिम् ॥ अथाप्नुतो-
ऽभ्यस्यमले यथाविधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी । चकार सन्ध्योप-
गमादि सत्तमो हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ उपस्थायार्कमुद्यन्तं
तर्पयित्वात्मनः कलाः । देवान् ऋषीन् पितॄन् वृहान् विप्रानभ्यर्च्य
पात्नवान् ॥ धेनूनां रुक्मशृङ्गीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् । पय-
स्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवासराम् ॥ ददौ रूप्यखुरायाणां क्षौमा-
जिनतिलैः सह । अलङ्कृतंभ्यो विप्रेभ्यो वह्मं वह्मं दिने दिने ॥ गोविप्र-
देवताहवगुरुन् भूतानि सर्वशः । नमस्कृत्यात्मसम्भूतीर्मङ्गलानि सम-
स्पृशत् ॥” (१०स्क, ७०च, ४—१०श्लो) इति । स्वानुष्ठिताचारेणा-
त्मनो मतमन्यान् ग्राहयन् पूर्णतामापादयदसौ स्वस्याचार्यत्वम्, इत्यस-
मतिविस्तरेण । गीतार्थसंग्रहः श्रीमता श्रीधरेणैव कृतः—“भगवद्वक्ति-
युक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः । सुखं बन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थ-
संग्रहः ॥” इति । भक्तिपथपक्षपातिनापि श्रीमच्छ्रीधरेण पूर्वं योग-
सांख्ययोः समुच्चयमुक्तयताजानतैव योगत्रयसमन्वयः साधितो गीतार्थ-
संग्रहेणेति सत्यस्य महिमैतत् । अस्मिन् संग्रहश्च लोके भगवद्भजनान्तर्भूत-
तया कर्म वर्तते । १।२ ।

अर्जुनपरिप्रश्नोत्तरमाहाचार्यो लोकेऽस्मिन्निति । पुरा पूर्वाध्याये

मया प्रोक्ता निष्ठा एकैव चक्षिन् लोके द्विविधा । कथमेकैव द्विविधा ? सांख्यानान् ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानप्रधानचित्तवृत्तिकानां ज्ञानयोगीन, योगिनां “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” (२।१) इति क्रियायोगपराणां कर्मयोगीन एकैव द्विविधेति शेषः । ‘भिसपुरुष-कर्तृकं’ निष्ठाद्वयं, तेन समुच्चयो भगवद्भोष्टः शास्त्रार्थी न भवति’ इति श्रीमच्छङ्कराभिप्रायः । निष्ठाद्वयमित्युक्तिर्न शोभते, एकस्या एव ग्राहकभेदेन भिन्नभावेन ग्रहणात् । कथमेका ? निष्ठेत्येकवचनेन । “हाभ्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोः स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः” इति श्रीमच्छ्रीधरः । “एकैव निष्ठा साधनसाधनावस्थामेदेन द्विप्रकारा न तु हे एव स्वतन्त्रे निष्ठे इति कथयितुं निष्ठेत्येकवचनम् । तथा च वक्ष्यति ‘एकं सांख्यज्ञ योगज्ञ यः पश्यति स पश्यति’” (५।५) इति श्रीमन्मधुभूदनः । एवं श्रीमद्वल्लभदेवः । “एकस्या एव निष्ठायाः प्रकारद्वयमन्तर्गताधिकारिभेदेन” इति श्रीमन्नोलकण्ठः । “ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठावत्त्वेन गृहे विधायमानं, तत् खलु पूर्वोत्तरदशामेदादेव” इति श्रीमद्विष्णुनाथः । “प्रियगव्याकुलचित्तानां कर्मयोगाधिकारः, अगव्याकुलचित्तानाम् ज्ञानयोगाधिकारः” इति श्रीमद्रामानुजः । “कर्मस्थो वाधिकारस्ते” (२।४७) इत्यादिना कर्मयोगः, “प्रजहाति यदा कामान्” (२।५५) इत्यादिना ज्ञानयोगो विहितः । एवञ्च सङ्गता प्रतिभाति न कोऽपि व्याख्यातपु कर्मयोगस्यापरिहार्यत्वं स्वीकरोति, यदप्याचार्यवाक्ये तदेव परिस्फुटं सर्व्वमेति । अत्रेदं विवेचनीयम्— संसारिणो नियतैन्द्रियव्यापारप्रवृत्ता न जातु चित्तस्य स्थैर्यं रक्षितुं समर्थाः, तान् प्रति ज्ञानयोगोपदेशो हृथ्येव । यद्यपि तेषु “यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य मित्रं विन्दति मानवः ॥” (१८।४६) इति न्यायमाश्रित्य करणीयैः कर्मभिर्भगवद्दर्शनं भवतीति बुद्धिरुपतिष्ठते, तदा तैः कर्मयोगोऽधिकृतः, तेन च कालेऽगव्याकुलचित्तता सिध्यति, ज्ञानयोगो प्रवेगश्च । येषाञ्च प्रारम्भ एव समप्रधानं चित्तं तेषां ज्ञानयोगाधिकारचित्तशुद्ध्यर्थानुष्ठितकर्म-

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च सन्नासनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्य्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

नपेक्ष्य एव । एवं स्थिते पूर्व्यतनव्याख्यातृणां व्याख्यैव सम्पत्तिरिति प्रतिभाति । स्यादेवं यदि सम्यगनुष्ठानवशादेकस्यान्यस्मिन् प्रवेशो न स्यात् । कर्मयोगाज्ज्ञानयोगे प्रवेशः प्रारम्भे चेज्ज्ञानयोगिनः कर्म-वैमुख्यं जनयेत्, अचिरादेव स भगवत्प्रेरणया दुष्करकर्मसाधने तं प्रवर्त्तयेत्, अन्यथा अर्वाचामपि श्रीमच्छङ्करादीनां जीवहिताय महान् प्रयासो नोपतिष्ठेत्, येन च तेषामकाले शरीरपातोऽभवत् । नापि कर्मयोगिनां ज्ञानवैमुख्यं सम्भवति, भगवद्वर्चनरतानां तेषामुत्तरोत्तर-भगवद्विषयकज्ञानस्फूर्तिरपरिहार्यत्वात् । “एकमप्यास्थितः सम्यगुभयो-र्विन्दते फलम्” (५।४) इत्याचार्यस्योक्तौ तत्त्वमिदं स्फुटं प्रतिभाति । निष्ठाया एकत्वान्नास्तात् व्यामिश्रवाक्यस्यावकाश इत्याचार्यस्या-शयः । ३ ।

“ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः” इति प्रश्नेन भासमानां ज्ञाननिष्ठैव श्रेष्ठेति विप्रतिपत्तिं निरमितुं, “तदेकं वद निश्चित्य” इत्यस्याथाकाङ्क्षाया निवृत्तिं साधयितुमाहाचार्यो न कर्मणामिति । पुरुषः कर्मणामनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं कर्मशून्यतां सर्वकर्म-त्यागरूपां ज्ञाननिष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेण स्थितिं नाश्नुते न प्राप्नोति । न च सन्नसनादेव निखिलकर्मपरित्यागादेव सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठां समधिगच्छति प्राप्नोति । विप्रतिपत्तिरियं न केवलमर्जु-नस्य तात्कालिकानामपरेषामप्यासीदिति तन्निरसनायैवाचार्यस्येय-मुक्तिः । ४ ।

ज्ञाननिष्ठायाः श्रेष्ठत्वे सिद्धेऽपि कथमेवमाहाचार्य इति तत्कारणं दर्शयितुं कथयति न हीति । कश्चित् ज्ञानी अज्ञानी वा जातु कदा-

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

चित् क्षणमपि अकर्मेकत् कर्माकुर्वीणः न हि तिष्ठति । कथम् ? सर्वो जनः अवशः परार्थीनः सन् प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः कर्म कार्यते । ननु ज्ञानिनां गुणैरविचान्यमानानां नैवमवशभावेन कर्मानुष्ठानं सम्भवति ; अतो ज्ञानिनामज्ञानिनां कुतः समत्वमिति जिज्ञासा-निवृत्तये स्वयमेवाचार्य्योपरिष्ठात् कर्मणोऽपरिहार्थत्वादुभयोः समत्वेऽपि किन्तयोः महत्पार्थक्यं दर्शयति “कर्मेन्द्रियाणि संयम्य” (१६), “यस्त्विन्द्रियाणि मनसा” (३७) इत्येताभ्याम् । ५ ।

कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यः मनसा इन्द्रियार्थान् स्मरन् आस्ते विमूढात्मा स मिथ्याचारः सृष्टाचारः कपटाचारः पापाचारः दम्भार्थमेवमनुष्ठानपरायणत्वात् दाश्विक उच्यते । ६ ।

यस्त्विति । हे अर्जुन, यस्तु मनसा इन्द्रियाणि नियम्य असक्तः सन् कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगम् आरभते स विशिष्यते, “अमन्त्रायमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते” इति श्रीमद्रामानुजः, “इतर-आश्रित्यशचारात्” इति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च । “योगः कर्मसु कौशलम्” (२।५०) इत्यादिभिः सङ्गफलयोस्तशरीरेन कर्मकरणस्या-स्मिन् शास्त्रे सर्वत्र सर्व्यास्त्वस्यासु विहितत्वात्, अपि च “नियतस्य तु सश्रमः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्याग-स्यामसः परिकीर्यते ॥” (१८।७) इत्याचार्य्यस्य स्वमुखे सर्व्वकर्म-त्यागस्य निन्दाश्रवणात् श्रीमद्रामानुजकृतव्याख्यानमेव वयमनुमोदयामः । ७ ।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥८॥

“कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसी” इत्यर्जुनस्य प्रतिपत्तिर्भ्रांतिविजृम्भिता,
तथोक्तत्वादिति प्रतिपाद्य सम्प्रति कर्माकरणात् कर्मकरणस्य ज्याय-
स्वमाहाचार्यो नियतमिति । त्वं नियतं नित्यं विहितं कर्म कुरु ।
कथम् ? अकर्मणः कर्माकरणात् कर्म ज्यायः प्रशस्यतरम् । कथं वा
तस्य ज्यायस्वम् ? अकर्मणः कर्माकुर्व्याणस्य ते शरीरयात्रापि च न
प्रसिध्येत् न सिद्धा भवेत् । पद्यमिदं श्रीमद्रामानुज एव व्याचष्टे
“नियतं व्याप्तम् । प्रकृतिसंसृष्टेन हि व्याप्तं कर्म, प्रकृतिसंसृष्टे
मनादिवासनया नियतत्वेन । सशकत्वादसम्भावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः,
कर्मैव कुरु । अकर्मणो हि ज्ञाननिष्ठाया अपि कर्मैव ज्यायः ।
‘नैष्कर्म्यं पुरुषोऽयुते’ इति प्रक्रमात्, अकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठाधिकारि-
णोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया चानियतत्वेन दुःशकत्वात् सप्रमादत्वाच्च, ज्ञान-
निष्ठायाः कर्मनिष्ठैव ज्यायसी । कर्मणि क्रियमाणे त्वात्मयाथात्म्या-
ज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानमनन्तरमेव वक्ष्यते, अतः आत्मज्ञानस्यापि
कर्मयोगोऽन्तर्गतत्वात्, स एव ज्यायानित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठाया
ज्यायस्वमवगतं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते । यदि सर्व्वं
कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञान-
निष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्रापि न सेत्स्यति । यावत्साधन-
समाप्तिं शरीरधारणश्चावश्यं कार्य्यं, न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं
कृत्वा तच्छिष्टाशनेनेव शरीरधारणं कार्य्यम् । ‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः,
सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः’ इति श्रुतेः, ‘ते त्वचं भुञ्जते पापाः’ इति च
वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्व्वतो देहयात्रा न सेत्स्यति ।
यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि ध्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्तिं महाय-
ज्ञादनित्यनैमित्तिककर्मवश्यं कार्य्यम् ; यतश्च कर्मयोगोऽप्यात्मनो-
ऽकर्तृत्वभावनयात्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतम् ; प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्म-

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥६॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

योगः सुशक्तोऽप्रमादश्च ; अतो ज्ञाननिष्ठयोगस्यापि ज्ञानयोगाद् कर्म-
योगो ज्यायान्, तस्मात् कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः” इति । कथमयं
पक्षोऽनुमोदितस्यास्माभिरुक्तं तत् प्रागेव । ८ ।

कर्मणा बन्धनं भवत्यतो न कर्म कर्तव्यमिति मतं निराकुर्वन्नाह
यज्ञार्थादिति । यज्ञः परमेश्वराराधनं तदर्थं “यज्ञो वै विष्णुः” इति ब्राह्म-
णविभागोद्धृतश्रुतेः विष्णोराराधनार्थं यत्कर्म तदन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं
श्लोकः कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते । ततः तदर्थं परमेश्वराराधनार्थं, हि
कौन्तेय, मुक्तसङ्गः फलाभिनाप्रशून्यः कर्म समाचर सम्यगनुतिष्ठ । ८ ।

परमेश्वराराधनरूपं कर्मोक्त्वा, इदानीं वैदिकयज्ञानुष्ठानविषयकं
कर्तव्यमाह प्रजापतिवाक्येन सहयज्ञा इति । पुरा सृष्टिकाले सहयज्ञाः
यज्ञसंहिताः प्रजाः सृष्ट्वा प्रजापतिरुवाच—अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वम्
उत्तरोत्तरं वृद्धिं भजध्वम् । एव यज्ञः युष्माकम् इष्टकामधुक् अभीष्ट-
भोगप्रदः अस्तु । १० ।

कथं यज्ञ इष्टकामधुक् स्यात् तत्राह देवानिति । अनेन यज्ञेन
देवान् भावयत संवर्धयत, ते च देवा वो युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु ।
एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयः प्राप्स्यथ । ११ ।

संवर्धनोदास्ये दोषमाह इष्टानिति । यज्ञभाविताः यज्ञैः संवर्द्धिताः

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ।

अघायुर्गिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

देवा वीं युष्मभ्यम् इष्टानभिलषितान् भोगान् दास्यन्ते । एवं तैर्दत्तान् भोगान् एभ्यो देवेभ्यो अप्रदाय यो जनः भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाणि तर्पयति स स्तेनः तस्कर एव । एतदुपलक्षणम् । मानवादिभिरप्युपकृतत्वात् देहभरणमात्रप्रयोजनं संरक्ष्य शिष्टैस्तेषां सेवा विहिता, यदि तानुपेक्ष्य स्वस्य भोगाय तन्निर्गोचयति, स चौरः शासनार्हः । तथाहि श्रीमद्भागवते, “यावद्भियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनाम् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥” (स्क, १४ अ, ८ श्लो) इति । १२ ।

यज्ञशिष्टाशिन इति । यज्ञस्य शिष्टमशनमशितुं शीलं येषां ते सन्तः शिष्टाः सर्व्वकिल्बिषैः मुच्यन्ते, ये पापाः पापचारिणः आत्मकारणात् आत्महेतोः पचन्ति ते आत्मभरयस्तु अघं पापं भुञ्जते ॥१३॥

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म, अतस्तत्कर्त्तव्यमित्याह त्रिभिः, अन्नादिति, कर्ममिति, एवमिति । भूतानि अन्नाद्भवन्ति, पर्जन्यात् वृष्टेः अन्नसम्भवः अन्नोत्पत्तिः, यज्ञात्पर्जन्यो वृष्टिर्भवति, यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः, कर्म ब्रह्मोद्भवं वेदोद्भवं विद्धि जानोहि, ब्रह्म वेदः अक्षरसमुद्भवम् अक्षरः परमात्मा समुद्भवो यस्य तत्, तस्मात् ब्रह्म वेदः सर्व्वगतं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । श्रीमद्रामानुजः श्लोकमिममेव व्याचष्टे ;—“कर्म ब्रह्मोद्भवमित्यत्र ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृति-

यस्मात्परतिरेव स्यादात्मतत्प्रस्य मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

परिणामरूपं शरीरं 'तदेतद्ब्रह्म नामरूपमस्य जायते' इति ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इत्युच्यते । अतः कर्म ब्रह्माद्भवमिति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्म्मत्युक्तं भवति । ब्रह्माक्षरममुद्भवमित्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा ; अक्षरपानादिना त्वाक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्म्मणि प्रभवति । कर्म्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म सर्वत्राधिकारिगतं शरीरमित्यं यत्र प्रतिष्ठितं यत्रमूलमित्यर्थः" इति । एवं प्रवर्त्तितं चक्रं जगच्चक्रं य इह नावुवर्त्तयति, स अघायुः पापजोषनः इन्द्रियारामः इन्द्रियक्रीडास्थानं, हे पार्थ, मोघं व्यर्थं स जीवति । १४।१५।१६ ।

एवं यावज्जीवं कर्म्म कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । तत्र कर्म्म प्रजापति-वाक्येन वैदिकानामिन्द्रादिदेवानामिव यजनमिति स्थितम् । एवं सत्यान्नाश्रयित्वाभावात् पुनः पुनस्तनुयच्छणं नात्यन्तिकबन्धनाशयेति महदनिष्टमायातम् । एतदनिष्टं दृष्ट्वानुगीतायामाहाचार्यः—“कर्म्म केचिद्वशंसन्ति मन्दबुद्धिरता नराः । ये तु ब्रह्मा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म्म ते ॥ कर्म्मणा जायते जन्तुः मूर्त्तिमान् षोडशात्मकः । पुरुषं चसते विद्या तद्वाङ्मममृताग्निनाम् ॥” (५१ अ, ३१।३२ श्लो) इति । आत्माश्रयिणां यज्ञेनानृष्यमपेक्षाम्, तेषामस्मिन् स्वातन्त्र्यं तथा हि श्रीमद्भागवते “देवर्षिभूतामृष्यां पितॄणां न किङ्करो नायमृषी च राजन् । सर्व्वात्मना यः शरणं शरय्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कृत्यम् ॥” (११ स्क, ५ अ, ५१ श्लो) इति । तदर्थमाह यस्मात्परतिरिति । यस्तु मानव आत्मरतिः, आत्मनि एव रतिर्न विषयेषु, आत्मतत्त्वः आत्मनैव ततः नाक्षरपानादिना, आत्मनि एव च सन्तुष्टः वाङ्ममर्ज्विधमोगानपेक्षारहितः आत्मनि एव च सन्तोषपरः, तस्य कार्यं करणीयं वैदिकानुष्ठानं न

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

विद्यते । वदति ह्येवमाचार्य्यश्रुतेर्,—“अथान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञान-
यज्ञः परन्तप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥” (४।३३)
इति । न च वक्तव्यमनेन निखिलकर्मात्यागोऽभिप्रेत इति ; “योग-
सम्यस्तकर्माणि,” (४।४१) “तस्मादज्ञानसम्भूतम्” (४।४२) इत्यादिभिः ।
स्फुटतरम् । अत्रापि च “तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर”
(३।१८) इति । १७ ।

धनजननाद्यनपेक्षकस्य तस्य तत्साधनैर्वैदिकानुष्ठानैर्न किञ्चिदयो-
जनमस्तीत्याह, नैव तस्येति । नैव तस्य कृतेन प्राशुक्तेन वैदिकानु-
ष्ठानेन अर्थः प्रयोजनम् ; अकृतेन वैदिकानुष्ठानाकरणेन न कश्चन अर्थः
प्रयोजनमस्ति । अनुपात्तानर्थशब्दोद्भावेन व्याख्यानात्, अन्वयमुखेन
व्याख्यानमेव रुचिरम्, यतस्तत् “मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्व-
कर्मणि” (२।४७) इत्याचार्य्योक्तेरनुसारि । तेन चानुपदमेव कर्माच-
रणप्रयोजनमर्थवद्भवति । नन्वयमेवाचार्य्यस्याभिप्राय इति स्थिते, आत्मा-
श्रयित्वं पुनर्व्याहृत्ये ? न व्याहृत्ये, “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः” (४।२४)
इत्युक्तदिशा यज्ञोपादानेषु ब्रह्मदर्शनस्य सिद्धत्वात् । ज्ञानयज्ञपरायणास्तु
नित्यानुष्ठेयोपासनादिषु देहेन्द्रियव्यापारेषु च यज्ञव्यापारं दृष्ट्वा नित्यं
क्रियावन्त एव । तदयथानुगीतासु—“अग्निर्देवानरो मध्ये सखा
दीप्यतेऽन्तरा । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः । घ्रेयं दृश्यञ्च पेयञ्च सृष्ट्यं
श्राव्यं तथैव च । सन्तथ्यमथ बोहव्यं ताः सप्त समिधो मम ॥ घ्राता
भक्षयिता दृष्टा स्पृष्टा श्रोता च पञ्चमः । सन्ता बोहा च सप्तैते भवन्ति
परमर्त्विजः ॥ घ्रेयै पेये च दृश्ये च सृष्ट्ये श्राव्ये तथैव च । सन्तव्ये
त्वय बोहव्ये श्रुभ्यो पश्य सर्वदेवा । हवींश्चग्निषु होतारः सप्तधा सप्त
संसु ॥” (२०अ, १८—२३श्लो) इति । अस्य आत्माश्रयिणः सर्व-

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१६॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कुर्तुमर्हसि ॥२०॥

भूतेषु देवमानवादिषु कश्चिदर्थस्यपात्रयः प्रयोजनसम्बन्धो न चास्ति ।
आप्तपरायणत्वादन्व्यनिरपेक्ष एव सः । १८ ।

धैदिकानुष्ठानाकरणेन यतो न किञ्चन प्रयोजनं, ततोऽनासक्त्या
कर्मकरणमेव तव कर्तव्यमित्याह तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्ग-
रहितः सन् कार्यमवश्यकर्तव्यतया विहितं कर्म समाचर सृष्ट्यनु-
तिष्ठ । असक्तः कर्माचरन् पूरुषः परम् आत्मानं मोक्षम् आप्नोति ।
अत्र श्रीमच्छ्रीधरादिभिरर्जुनस्य ज्ञानानधिकारित्वं दर्शयद्भिराचार्य
एवानाहृतः, यतः सोऽर्जुनं पूर्वस्मृतिविम्बोपेक्ष्युच्चतमज्ञानाधिकारिण-
मेशाक्षमोत्, तद्वयथानुगोतासु, “नैतत् पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणैव
मे मतिः । नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ सुरहस्यमिदं
प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ । कश्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मनुष्येणैव कर्हिचित् ॥
न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वास्मत्तेऽनघ । नैतदव्य सुविज्ञेयं व्यामि-
श्रेणान्तरात्मना ॥” (१८अ, ५६—५८श्लो) इति । १९ ।

कर्मनुष्ठाने कारणान्तरमपि दर्शयति कर्मणैवेति । कर्मणैव
जनकादयः संसिद्धिं सृष्ट्यज्ञानम् आस्थिताः प्राप्ताः । अतः कर्म
समाचर । “यतो ज्ञानयोगाधिकारिणाऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने
येयान्, अतथ जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामयेमराः कर्मयोगेनैव
संसिद्धिमास्थिताः, आत्मानं प्राप्तवन्तः” इति श्रीमद्भगवानुजः । जन-
कादयो ह्यात्मसाक्षात्कारानन्तरं राज्यपालनादिषु प्रथमं विसुखा अभू-
वन्, ततो भगवदाज्ञया तत्कार्येषु नियुक्ता इति योगशामितादिभ्या-
ऽवगन्तव्यम् । जनकादिभिः क्षत्रियत्वहेतोर्न सत्यास आस्थित इति

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥२१॥

न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥२२॥

मिहान्तोऽसन्नेव भरतऋषभादीनां कर्मत्यागदर्शनात् । नाहं देवान्
पितॄणां भूतानामृणी किङ्करो वात्माश्रयित्वादिति चेन्नान्यसे, तथापि
लोकसंग्रहमेव लोकानां कल्याणसाधनं स्वदृष्टान्तेन स्वधर्मं स्थापन
पश्यन् कर्म कर्त्तुमर्हसि । परात्मताप्रयोजितेयं लोकसंग्रहस्यहेति
जनकदृष्टान्तेन प्रतिपन्नमध्यायप्रारम्भे । केयं परात्मता ? “ग्रन्थत्परार्थ
सर्व्वेहः परार्थेकान्तसम्भवः । साधुः शिञ्जित भूभृत्तो नगशिष्यः परात्म
ताम् ॥” (भा, ११स्क, ७अ, ३८श्लो) इति । २० ।

अकिङ्करस्यानृणस्य लोकसंग्रहापेक्षा किं न तमुच्चतमधर्मात् प्रत्या
वयतीति विप्रतिपत्तिसुखधर्माश्रयिण आचरणेनापरेषां कल्याणमक
ल्याणञ्च चिरसंयुक्तम्, अतस्तदपेक्षयाऽपराधभाक्कमवश्यम्भावीति प्रदर्श
निराकरोति यद्यदिति । श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतया तदनुशासिततय
च प्रसिद्धो जनः यत् यत् आचरति तत् तदेव इतरोऽकृत्स्नविज्जन
आचरति । स यत् लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वे
मन्यते, लोकः तत् अनुवर्त्ततेऽनुसरति । २१ ।

सर्व्वसंग्रयं निराकर्त्तृमात्रदृष्टान्तमाचार्य्य उपस्थापयति न मे इति
हे पार्थ, किञ्चन मम कर्त्तव्यं नास्ति । यतः त्रिषु लोकेषु अनवाम
सप्राप्तम् अवामव्यं प्रापणीयं न मम अस्ति, अनन्तब्रह्माधिकृतत्वात्
तथापि वर्त्त एव चाहं कर्मणि । कथमाचार्य्यस्य कर्मणोद्गादरः
प्रकटितस्तत् स्वयमेवमुद्योगपर्व्वणि;—“या वै विद्याः साधयन्ती
कर्म तासां फलं विद्यते नितरेषाम् । तत्रेह वै दृष्टफलन्तु कर्म पीत्यो
दकं शाम्यति दृष्टयार्त्तः ॥ सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव संवर्त्त

यदि ह्यहं न वर्त्तयं जातु कर्मभ्यतन्द्रिताः ।

मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्व्वशः ॥ २३ ॥

उत्सोदियुग्मे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

सञ्जय तत्र कर्म ।- यत्र योऽप्येकं कर्मणः साधु मन्ये सोऽयं तस्मात्तत्पितं दुर्बलस्य ॥ कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र कर्मण्येवैव ब्रूवते मातरिणा । अहीरात्रे विदधत् कर्मण्येव अतन्द्रितः शश्वदुदेति सूर्यः ॥ सासाह-
मासानथ नक्षत्रयोगानतन्द्रितश्चन्द्रमाद्याभ्युपैति । अतन्द्रितो दहते जातवेदाः समिद्धमानः कर्म कुर्व्वन् प्रजाभ्यः । अतन्द्रिता भार्गमिमं महान्तं विभर्त्ति देवो पृथिवी बलेन । अतन्द्रिताः शौचमपो वहन्ति सन्तर्पयन्त्यः सर्व्वभूतानि नद्यः ॥ अतन्द्रितो वर्पति भूरितेजाः सन्नादय-
न्न्तरिक्षं दिशश्च । अतन्द्रितो ब्रह्मचर्य्यं चचार श्रेष्ठत्वमिच्छन् बल-
भिद्देवतानाम् ॥ हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि देवः शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यामाप । सत्यधर्म्यं पालयन्नप्रमत्तो दमं तितिक्षां समतां प्रियञ्च ॥ एतानि सर्व्वान्पुण्यमेवमानः स देवराज्यं मघवान् प्राप सुख्यम् । ब्रह्म-
स्पतिर्ब्रह्मचर्य्यं चचार समाहितः संशितात्मा यथावत् ॥ हित्वा सुखं प्रतिक्रुष्येन्द्रियाणि तेन देवानामगमहीरवः सः । तथा नक्षत्राणि कर्म-
णामुत्र भान्ति कद्रादित्या वसवोऽथापि विष्वे ॥ यमो राजा दैत्यवणः कुबेरो गन्धर्व्वयक्षाप्सरस्य भूत । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्य्यं क्रियाञ्च निपेक्ष-
माणा ऋषयोऽमुत्र भान्ति ॥” (२८ अ, ७—१६ श्लो) इति । २२ ।

ब्रह्मभूतोऽपि कथन्त्वमसम्पन्न इव कर्मणि वर्त्तसे इति प्रश्नसुहाय्य तदुत्तरमाह हाभ्यां यदीति, उत्सोदियुगिति । हे पार्थ, यदि ह्यहम् अतन्द्रितः निरलसः सन् जातु कदाचित्कर्मणि न वर्त्तयं कर्म नानुति-
ष्ठेयं, मनुष्याः सर्व्वशः सर्व्वप्रकारेण मम वर्त्तं अनुवर्त्तन्ते अनुवर्त्तिरन् । चेदहं कर्म न कुर्याम्, इमे लोका उत्सोदियुः विनश्येयुः, धर्मलोपात्

सक्ताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विदांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥२५॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

योजयेत्सर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६॥

सङ्करस्य च कर्त्ता स्याम्, इमाः प्रजाः स्रष्टव्यम् मलिनीकृत्य विना-
शयेयम् । कर्मणैव सर्वं जगत् यथावत् स्थितम्, एवं मानवसमाजो-
ऽपि । आलस्ये पुनः स्वभावविकारः, स्वभावविकारे धर्मलोपः, धर्म-
लोपे मर्यादालङ्घनम्, मर्यादालङ्घने जनक्षय इति पश्यतो ज्ञानिनः
कर्मणि प्रवृत्तिः । अतएव हि ध्यानयोगिनमप्युपलब्ध्याचार्य आह—
“युक्तचेष्टस्य कर्मसु” (६।१७) इति । २३।२४ ।

प्राप्त्याभावेऽपि परेषां कल्याणार्थं कर्मानुष्ठानं माऽन्ते वशनाय
भूदिति फलाभिमन्थित्यागेनैव कर्त्तव्यमित्याह सक्ता इति । अविदां
सोऽज्ञानिनः कर्मणि सक्ताः फलाभिलाषादभिनिविष्टाः यथा कुर्वन्ति
कर्मानुतिष्ठन्ति, लोकसंग्रहं लोककल्याणं चिकीर्षुः विद्वान् असक्ताः
फलाभिसन्धिरहितः सन् तथा कुर्यात् कर्मानुतिष्ठेत् । २५ ।

कथमजायहः ? अष्टस्याचारप्रवर्त्तयितृत्वात् । तदेवाह न बुद्धिभेद-
मिति । अज्ञानां कर्मसङ्गिनां कर्मासक्तानां बुद्धिभेदं बुद्धिविचालनं कर्म-
फलैषु संग्रहापन्नत्वं न जनयेत् । युक्तः योगयुक्तः कर्त्तृत्वाभिमानत्यागिन
ह्यधिष्ठितेश्वरप्रेरणानुसारो सन् विद्वान् समाचरन् स्वयं सम्यगाचरन्
सर्वकर्मणि योजयेत् कारयेत् । श्रीमता जीवेन क्रममन्दर्भं “स्वयं
निःश्रेयसं विद्वान्” इति भागवतपद्यमाश्रित्य या विप्रतिपत्तिरुत्था-
पिता विचारिता साध्याधारम्भे । श्रीमद्वलदेवः श्रीमद्विष्णुनाथश्च तमे-
वानुसरतोऽव । श्रीमन्मधुसूदन आह,—“अनधिकारिणामुपदेशेन
बुद्धिविचालने कृते कर्मसु अज्ञानित्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेरुभयभ्रष्टत्वं
स्यात् । तथाचोक्तम्, ‘अज्ञस्याहंप्रदुष्टस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः ।” इति । विषमयफलमस्य सर्वं ब्रह्मेति भाषणस्य प्रत्यक्षीभवति भारते विविधेषु स्थानेषु । ये पुनर्वदन्ति, राजधर्मानुसारिण आचार्यस्याऽयं पत्या नोच्चतमधर्मानुमोदित इति तेषां तद्वादमेव सत्यमेव तेनोक्तं—“ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्विजानवेतमः ॥” (३।३२) इति । कथं सर्वज्ञानविमूढास्तः ? “सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि” (३।३३) इति कारणात् । न कोऽपि सर्वथा क्रियाहीनो भवितुं शक्नोति ज्ञानवत्त्वज्ञानवत्त्वं वा । यद्येवं तदा स एव पत्या अवलम्बनीयो येन कर्म कृत्वापि तज्जनितवन्धनं न स्यात् । अहंप्रवृद्धा ज्ञानाभिमानिनः पुनः कर्मणोऽपरिहार्यत्वमनभिमन्याय, तस्य चावश्यम्भावि सदसत् फलमप्यस्य सकर्मा नानुतिष्ठन्ति, सर्वं ब्रह्मेति वादमाश्रित्य धर्माधर्मभेदं विस्तीर्य प्रवृत्तिधामनावगादमन्कर्मण्येव प्रवर्तन्ते । एवं ते स्वत्वात्मविनाशं साधयन्ति । ज्ञानिनस्तु कर्मणोऽपरिहार्यत्वं जानन्तः कर्तृत्वाभिमानत्यागेन तान्यनुतिष्ठन्ति यैर्जनानां कल्याणं भवति, तदनुसरणेन प्रवृत्तिवासनाविमोक्षय । अतएव पराक्रत्ववतां लोकसंग्रहाभिलाषो नोच्चतमधर्मविरोधी, प्रत्युत तदनुगत एवेति तत्त्वम् । विविधेषु कर्मसु जनकल्याणार्थं कानि वानुष्ठेयानीति जिज्ञासायां तत्र हृद्यधिष्ठितेश्वरप्रेरणानुसरणमेव श्रेय इति युक्ता मीमांसा । अतएव ‘युक्तः’ इति विशेषणमत्रोपात्तम् । २६ ।

कर्तृत्वाभिमान एव बन्धकारणं, स एवाज्ञानिषु नियतानुबन्धीति ज्ञानिनी तेषां भेदप्रदर्शनायाह प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैर्दिकारैः कार्यकारणरूपैः शरीरैन्द्रियप्राणैः सत्त्वरजस्तमःप्रधानैः सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि क्रियमाणानि । अहङ्कारविमूढात्मा विवेकज्ञानशून्यतया

तत्त्ववित् महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

शरीरादिष्वहंबुद्धिः, अहं कर्त्ता एकोऽहमेव शरीरादिनियामकत्वेन कर्मनिष्पादक इति मन्यते । एवं सिध्यति मिथ्यादृष्टिनिबन्धन एव कर्मणा बन्धः । २७ ।

किं पुनर्मन्यते विद्वान् तदाह तत्त्ववित् । गुणाः शरीरेन्द्रिय-
प्राणाः सत्त्वरजस्तमःप्रधानाः ; तेषां कर्माणि दर्शनस्पर्शनक्षयवृद्धा-
दीनि । गुणविभागश्च कर्मविभागश्च गुणकर्मविभागौ तयोर्गुणकर्म-
विभागयोः । कोऽयं गुणविभागः कर्मविभागो वा ? विभागोऽधि-
कृतांशः ; गुणैरधिकृतांशः कर्मैरधिकृतांशश्च । यद्यपि गुणेभ्य एव
कर्माण्युत्पद्यन्ते, तथाप्युत्पत्त्यनन्तरं तानि शरीरादिषु विकारानुत्पा-
दयन्ति, विकारजनितदीर्घकालस्थायिफलानि च । तैर्दिकारैः फलैश्च
पुनः शरीरादिषु गुणा उत्पद्यन्ते, संस्काराकारेण गुणोद्रेकविधायकेन
च पुनस्तेषु तानि तिष्ठन्ति । एवं पुनः पुनः कर्मयोगात् जीवनप्रवा-
हाविच्छेदः । गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववित्, हे महाबाहो, गुणाश्चक्षु-
रादयः गुणेषु तद्विषयेषु वर्तन्ते, न तु आत्मा, इति मत्वा न सज्जते
सक्तिं कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति । 'गुणकर्मविभागयोः गुणविभा-
गस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित्' इति श्रीमच्छङ्करः । 'गुणकर्मविभा-
गयोः सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे च तत्त्ववित्' इति श्रीम-
द्रामानुजः । 'नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः, नाहं
कर्मात्मक इति कर्मैभ्य आत्मनो विभागः, तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्व-
वित्' इति श्रीमच्छ्रीधरः । 'गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणानि अहङ्कारा-
स्पदानि, कर्माणि तु तेषां व्यापारभूतानि ममाकारास्पदानि—गुण-
कर्मैति हन्तेकवद्भावः । विभज्यते—सर्वेषां जड़ानां विकारिणां भासक-
त्वेन पृथग्भवतीति—स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग आत्मा—गुणकर्म च विभा-
गयेति इहः—तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचेतनयोर्वि-

प्रकृतेर्गुणसम्बूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृतस्त्रविदो मन्दान् कृतस्त्रविन्न विचालयेत् ॥२६॥

मयि सर्वानि कर्माणि सन्नास्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्भीमो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

कारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं माहात्म्यं यो वेत्ति' इति श्रीमत्पुस्तकम् ।

गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविज्ञानं, गुणस्य इन्द्रियेभ्यः कर्म-
भ्यश्च यः स्वस्य विभागो भेदस्तस्य तत्त्वं स्वरूपं तत्तद्वैधर्म्यपञ्चान्वयना-
या नाहं' गुणकर्मव्यपत्तिरिति वेत्ति' इति श्रीमद्भलदेवः । 'यस्तत्त्ववित्
स "गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते" गुणविभागे कर्मविभागे
च न सज्जते..... । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागः सुदृक्कार-
ज्ञानिन्द्रियकर्मादिन्द्रियविषयरूपो विभक्त्यावस्थानं तस्मिन् सज्जते इदमह-
मिति न मन्यते' इति श्रीमन्नृकण्ठः । 'गुणविभागः सत्त्वरजस्तमांसि
कर्मविभागः सत्त्वादिकार्मभेदा देवतेन्द्रियविषयाः, तयोस्तत्त्वं स्वरूपं
तज्ज्ञः' इति श्रीमद्विश्वनाथः । सर्वैरेतैर्व्याख्यानेः शरीरेन्द्रियादिव्यापा-
रादात्मनो भेदः पृथक्मेव प्रतिपाद्यते । २८ ।

ये तु न गुणकर्मविभागशास्त्रान् प्रति कर्तव्यमाह प्रकृतेरिति ।
प्रकृतेर्गुणसम्बूढाः, गुणेर्देहादिभिर्विकारैः सम्यक् मोहिताः सन्तः गुण-
कर्मसु गुणानां कर्मसु देहादीनां व्यापारेषु सज्जन्ते फलाय कर्म
कुर्वन्ति । तान् प्रकृतस्त्रविदः असम्यग्दर्शिनः मन्दान्तरप्रज्ञान् कृतस्त्र-
वित् सम्यग्दर्शी व्याकृतस्त्र न विचालयेत् तेषां बुद्धिभेदं नापादयेत् ।
स्वयं कर्माचरणं कर्मोपदिशन् कर्मणा भगवद्वर्जनं भवतीति बोधयन्
कर्मजनितमिद्विभाजस्तान् कुर्वन्तित्याशयः । २९ ।

एवमात्मनः प्रकृतिव्यापारेभ्यः पृथक् संसाध्यात्मनि स्थितिपूर्वक-
मभ्युपगतभाववर्जितं नैकर्म्यमनभिगम्य, सर्वान्तर्यामिणमपरोक्षभावेना-
त्मनोचरं संस्थाप्य, तस्मिन् सर्वानि स्वभावमिद्वानि कर्माणि निजिष्य,
तेन प्रयोजितान्येतान्तीति विज्ञाय, तत्साधनं तदाज्ञापासनमिति

विश्वस्य, ज्ञानभक्तिकर्मसमन्वितो योगी कृतकृत्यो भवतीत्यात्मनो
 नवीनं मतं विवृणोत्याचार्यी मयि सर्वाणीति । मयि अन्तर्यामि-
 ण्यपरोक्षे परमात्मनि सर्वाणि कर्माणि सद्यस्य निश्चित्य समर्थं अध्यात्म-
 चेतसा विवेकबुद्ध्या—‘आत्मनि यच्चैतस्तदध्यात्मचेतः’ देहितीत्यादिभ्य-
 शेतो विभज्य नियतात्मनि संस्थाप्य विवेकबुद्धियुक्तस्तद्भावेन—निराशीः
 आज्ञापालनमात्रप्रयोजनत्वात् फलेच्छाशून्यः निर्भीमः ममत्ववर्जितः
 ममानुष्ठितं कर्म मां फलेन कोजयेदिति ममतावर्जितः, विगतज्वरः
 सन्तापरहितः युध्यस्व स्वभावविहितं क्षत्तियोचितं कर्मानुतिष्ठ ;
 स्वयमाचरन्नात्मदृष्टान्तेन जनान् ज्ञानकर्मभक्तिरतान् कुरु । श्रीमच्छ-
 ण्णरक्तव्याख्याऽध्यायारम्भे उच्यता । श्रीकोऽयं श्रीमद्रामानुजैवं
 व्याख्यातः ;—“ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्येव कर्मयोगस्य
 ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । अतो व्यपदेश्यः लोकसंग्रहाय त्वमेव कुर्याः ।
 प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठान-
 प्रकार उक्तः । गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानश्चेदमेव ;—आत्मनो न स्वरूप-
 प्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपि तु गुणसम्बन्धकृतमिति । प्राप्ताप्रप्तविवे-
 केन गुणकृतमित्यनुसन्धानम् । इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया
 तन्नियम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतञ्च
 कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते मयीति । मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्त-
 र्मात्मभूते सर्वाणि कर्माणि अध्यात्मचेतसा सद्यस्य निराशीर्निर्भीमो
 विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वमेविदानीं कर्म कुरुष्व । आत्मनि यच्चैत-
 स्तदध्यात्मचेतः ; तेन आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः ।
 ‘भक्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा,’ ‘भक्तःप्रविष्ट’ कर्तारमेतम्,
 ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य
 आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इत्येवमाद्याः
 श्रुतयः, परमपुरुषप्रवर्त्येतच्छरीरभूतमेनमात्मानं परमपुरुषञ्च प्रवर्त्तयि-
 तारमाचक्षते । श्रुतयश्च ‘प्रशासितारं सर्वेषाम्’ इत्याद्याः । ‘सर्वेष्व-
 चाहं ब्रूहि सन्निविष्टः,’ ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

अद्वावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

आयन् सर्वभूतानि यन्मातृदानि मायया ॥' इति च वक्ष्यते । यतो मन्त्ररीरतया मन्त्राणां मन्त्रपात्रमन्त्रानेन सर्वाणि कर्माणि मयेव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे मन्त्रस्य, तानि च केवलं मदाराधना-
कृति कृत्वा तत्फलं निराशीः, तेन कर्मणि ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरी युष्मादिकं कुर्वन् । स्वकीयनात्मना कर्त्ता स्वकीये-
रेव करणेः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वेश्वरः सर्वेशः स्व-
मेव स्वकर्मणि कारयतीत्यनुमन्त्राय कर्मसु ममतारहितः, प्राचीनेना-
नादिकालप्रवृत्तान्तपापमञ्जयेन कथमत्र तस्मिन्मोक्षमभूतान्तर्ज्वर-
विनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मक्षिणाराधितो ब्रह्मास्मोचयतीति स्वरण-
सुखा कर्मयोगोऽव कुरुष्वेत्यर्थः ।" इति । धनवत्तामस्य भगवदनु-
भवश्च भक्तौ नित्यमिति वैष्णवशास्त्रमीमांसाकृता श्रीमता जीवेनैवमुक्तं
रहितमन्त्रम्,—“तत्र च ते जीवा ये केचिक्लीनतदर्थानुभवसंसार-
रन्ता, ये च तदैव वा लब्धमज्ञकृपातिशयदृष्टिप्रभृतयस्तेषां तादृश-
रतत्त्वलक्षणमिद्वद्वस्तुपदेशयन्पारम्पर्यमात्रेणैव तत्कालमिव युगपदेव
।त्तामस्य' तदनुभवाऽपि जायते । यद्योक्तम्, 'किं वा परैरीश्वरः,
यो हृद्यवक्ष्यतेऽत्र कृतिभिः श्रुतुभिस्तत्त्वज्ञात्' इति । तत-
तेषां नोपदेशान्तरपेक्षा । यादृच्छिकमुपदेशान्तरव्ययणन्तु तन्नीला-
दशवर्षवत् तदीयरमस्यैवोद्दीपकम् । यथा यौप्रज्ञादादीनाम् ।"
ति । ३० ।

एवं ज्ञानकर्मभक्तिमन्त्राद्यकं मतं मोक्षसाधकं ज्ञानभक्तियुक्ततया
निबन्धप्रमाणमित्युपदिशति ये मे इति । अद्वावन्तः अद्धानाः दृढवि-
श्वासाः, अनसूयन्तः—गुणेषु दोषाधिक्यकरणमभूया तच्छून्याः,—दुःखा-
न्ते कर्मणि मां नियोजयसीति परमकारुणिके दोषार्पणं तद्विरहिताः,
मानवाः, इदं मम मतं, नित्यमनुतिष्ठन्ति अनुवर्त्तन्ते, तेऽपि,—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमुदांसान् विद्धि नष्टानन्ततः ॥३२॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं याति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

किम् वक्तव्यं प्रथमोपदिष्टत्वं मोक्षम् इति,—तर्कमिर्मूच्यन्ते कर्मवन्ध-
नामृता भवन्ति । ३१ ।

विपक्षे दोषमाह ये त्विति । ये तु अभ्यसूयन्तः निन्दन्तः दोष-
माविष्कृत्यन्तः एतन् मे मतं नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते, तान् सर्वेषु
ज्ञानेषु विमुदांसान् यत्वेनसोऽविर्विकिनो दृष्टचित्तान् नष्टान् प्रकृषादभ्यष्टान्
विद्धि जानीहि । ३२ ।

कथं न ते मतमिदमनुतिष्ठन्ति तत्कारणमाह सदृशमिति । ज्ञान-
वानपि स्वस्याः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशं चेष्टते । भूतानि स्वां स्वां
प्रकृतिं याति अनुवर्तन्ते । निग्रहः एवं मा कार्षीदिति शासनं किं
करिष्यति । न कोऽपि शासने कर्णिकैराग्रे वा फले दध्याः अतोऽर्जुनं
संयमविमुखं स्वयमाचार्यो बोधयत्, “दृढहृद्दारमाश्रित्य न यो ह्य इति
मन्यसे । मिथोऽप्यभ्यसूयन्ते प्रकृतिस्त्वं नियोष्यति । स्वभावजन
कोत्तेय निवडः स्वेन कर्षणा । कर्म्म नेच्छधि यत्प्रोच्यते करिष्यस्य
यतोऽपि तत् ।” (१८-५८-६०) इति । अतएवानुपदिष्टं वक्तव्यं
“येषां स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनृजिताः । स्वधर्मा निधनं
येयः परधर्मा भयावहः ॥” (३-३५) इति । कथमाचार्योक्तं ‘न वि-
भेदं जनयेत्’ (३-२६), ‘सत्त्वान् कृत्स्नविद्य विचामहेत्’ (३-२८) इति,
तत्कारणमत्र दृष्टव्यम् । सर्वे जनाः स्वस्वप्रकृतिमेषानुवर्तन्ते, सहसा
प्रकृतिजकर्म्मतो विचालनं तेषां विभ्रंशाय भवति, नोत्कर्षाय । अतो
ज्ञानवान् तेषां स्वभावज्ञानं कर्षाणि “यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व-
मिदं ततम् । स्वकर्म्मणा तमभ्यर्त्तय सिद्धिं विन्दति मानवः ॥” (१८-
४६) इत्युक्त्या दिशा भगवदर्थनादपेक्षं योजयन् तान् स्वकर्म्मजां

इन्द्रियस्येन्द्रियस्वार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

सिद्धिं प्रापयति । ये जन्मत एव निस्पृहाः, किन्ते न प्रारब्धतो जेष्ठा-
स्वार्थये शक्ताः ? तेषामपि तत्स्वभावजानि ध्यानशीलतादीनि सन्ति ।
तेर्ध्यानादिकर्माभिस्तुषामाचार्यमनानुसरणं श्रेयः, अन्यथानिष्ठापातो-
न्निवार्य एव । ३३ ।

यदि ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा सर्वे जनाः प्रकृतेरधीना विधিনিर्दिधा-
नुसरणाशक्ताः किं फलं तदा शास्त्रोपदेशेनेति संशयं स्वयमुद्भाव्य
तदुत्तरमाह इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीक्षया सर्व्वेष्टामिन्द्रि-
याणामित्युक्तम् । सर्व्वेष्टामिन्द्रियाणां विषये, ज्ञानिन्द्रियाणां श्रोत्रा-
दीनां शब्दे स्पर्शरूपरसगन्धेषु, कर्म्मिन्द्रियाणां वागादीनां वचनादौ,
रागद्वेषौ भानुकल्पप्रातिकल्पे व्यवस्थितौ व्यवस्थया स्वस्वभावविहित-
नियमेन स्थितौ । यस्य जनस्य यादृशो प्रकृतिः, तत्प्रकृतिगतनियमेन
विषयेषु रागो द्वेषो वा प्रतिनियतं परिपन्नते । तयोः रागद्वेषयोः
वशं न प्रागच्छेत्, ताभ्यामश्रभावेन परिचाजितो न भवेत्, किन्तु
विवेकानुगतावेव तौ कुर्व्वेति । कथमेवं कुर्यात् ? तौ रागद्वेषौ हि
अस्य सुमुक्तौः परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विकृत्तौ । यद्येवं कथं
सिध्यति वक्ष्यमाणं “स्वधर्म्मं निधनं श्रेयः परधर्म्मा भयावहः” इति ।
कौऽयं स्वधर्म्मः ? स्वभावनियतो धर्म्मः । “स्वभावनियतं कर्म्म”
(१८।४७), “सहजं कर्म्म कौन्तय” (१८।४८), “स्वभावजनं कौन्तय”
(१८।६०) इत्यादिभिः सुव्यक्ततरोऽयम् । यदि स्वभावविहितधर्म्मानु-
सरणमेवाचार्यस्याभिप्रेतं, तत्कथं तदनुगतरागद्वेषनियमने पुनर्निर्व्वयः ?
नृणाम् तावत् तत्त्वमस्य । मत्स्वरजस्तमोविमिश्र एव स्वभावः ; अत-
स्तस्मिन् तमोगुणसम्भूतः जडस्वभावः, रजस्तमोविमिश्रः पशुस्वभावः,
रजोगुणोद्भूतो मानवस्वभावः, सत्त्वगुणसम्भूतो देवस्वभावो विद्यत एव ।
एवं कभावसाहचर्य्यस्यावश्यावित्तादन्तर्निहितनिगूढदेवस्वभावेन विवे-

किं जडस्वभावस्य पशुस्वभावस्य मानवस्वभावस्य च नियमनं मोक्षा-
येति पशुन् न तत्तत्स्वभावविहितरागद्वेषाभ्यां परिचालितानीन्द्रियाणि
यथा न तदधीनतां गच्छन्ति तदर्थं यन्ननियोगायाचार्य उपदिशति—
“तयोर्ब वशमागच्छेत्” इति । “अन्वया प्रतिपन्नास्ते विवृडा ये च
कर्माणः” (२३ प्र०) इत्यादिभिः सहस्रवचनमिदं स्फुटीकृतं तेन ।
एवं विगोषिते स्वभावे सत्त्वगुणोद्रेकः, तेन च सुकृष्णं भगवदारा-
धनं सिध्यति । “सहजं कर्मा-कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वतो
रन्धा हि दोषेण धूमेषाम्निरिवावृताः ॥” (१८।४८) इत्येतेन स्थानीयः
जडस्वभावः, धूमस्थानीयः पशुमानवस्वभावः, अग्निस्थानीयः देव-
स्वभावः । देवस्वभावेन रजस्तमोऽनभिभूतेन सत्त्वेन विशुद्धसत्त्वत्व-
मुपतिष्ठेत् ; तस्मिन् पुनः परमपुरुषोऽपरीक्षजानविषयो भवति । तद्-
यथा भागवते “पार्थिवाद्वाक्यो धूमस्तस्मादग्निस्त्वयीमयः । तमस्तु
रजस्तस्मात् सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥” (१ स्क, २ अ, २४ श्लो), “सत्त्वं
विशुद्धं वसुदेवगच्छितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः” (४ स्क, ३ अ, २३ श्लो)
इति । सत् तत्र तद्भावः सत्त्वम, ततस्तस्मिन् ब्रह्मप्रकाशः । अतएव
हि पूर्वमुक्तम्, “नित्यसत्त्वस्यः” (२।४५) इति । विना भजनक्रियां
रजस्तमोऽभिभवो न सम्भवति, अतः “यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्” (१८।४६)
इत्युक्तीत्या अध्यात्मचेतसा भगवदर्चनमत्र शास्त्रे विहितम् । भागवते
तु श्रवणम्, तेन च रजसा तमसाऽनावृत्तत्वं चेतसः । तद्वयथा “शृण्वतां
स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः । हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति
सुहृत् सताम् ॥ नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया । भगवत्पुत्तम-
श्लोकी भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ तदा रजस्तमोभावाः कामलीभादयश्च
ये । चेत एतैरनाबिहं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥” (१ स्क, २ अ, १७—
१८ श्लो) इति । सर्वथाचार्यसम्मतपथमाश्रित्य ज्ञानवतः साधनमेव
भवति ;—सदोषमपि स्वभावं न त्यजेदिति शासनमनुहृत्य प्रथमस्तावत्
तमःसुभावं जडत्वं जडभरतदृष्टान्तेन भोग्यविषये नियोजयन् तस्मि-
न्नुदासीनः सोऽवतिष्ठेत्, सतो रजःस्वभावं महोन्नाहं विश्वामित्रदृष्टा-

श्रेयान् स्वधर्मी विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

अर्थः उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरति पुरुषः ।
अनिच्छन्नपि वाष्णो य बलादिव नियोजितः ॥३६॥

तेनैकतत्त्वलाभविषये नियोजयन् निश्चयप्रज्ञत्वं लभेत्, ततः स्थित-
प्रज्ञया सिद्धसिद्धयोः समत्वमाश्रित्य सत्त्वस्वभाव' विवेकज्ञान' वशिष्ठ-
दृष्टान्ते नापरोक्षब्रह्मादर्शनविषये नियोजयन् तस्मिन् कृतकृत्यो भगवत्-
प्रेरणोपजीव्यो नैष्कर्म्यसिद्धिं भगवत्सर्वस्वां विन्देत् । ज्ञानधन्तः स्वयमेव'
साधनमवलम्ब्य स्वदृष्टान्तेनेतरजनान् मुक्तर्माणि तथा नियोजयेयुः, यथा
ते तेषां प्रकृत्यनुसारतः तमोरजोऽभिभूय सत्त्वे स्थितिं लभेरन् । अस्या-
मवस्थायां "सर्वे जिह्वां सृत्युपदमार्ज्जवं ब्रह्मणः पदम् । एतावान्
ज्ञानविषयः प्रलापः किं करिष्यति ॥" (अ, प, ११अ, ४श्लो) इत्याचा-
र्योक्तिः साधकस्य जीवने प्रस्फुरति । ३४ ।

एवं रागद्वेषौ सुवशं समानीय किं कर्त्तव्यं तदाह श्रेयानिति ।
सुधर्मः स्वभावविहितधर्मः विगुणः सदोषो रजस्तमोऽनुविद्धः स्वनुष्ठि-
तात् प्रकृष्टभावेनानुष्ठितात् परधर्मात् परसुभावनियतधर्मात् श्रेयान् ;
परधर्माचरणे "प्रकृतिस्त्वं नियोजयति" (१८।५८) इति न्यायादुन्म-
स्यावश्यम्भावितात् । स्वधर्मे निधनं प्राणात्ययोऽपि श्रेयः धर्मार्थं
प्राणात्ययस्य निःश्रेयससाधकत्वात् । परधर्मीऽस्ते विस्मंशकत्वात् भया-
वहः भयहेतुः, सुभावानुगतद्वयघिष्ठितेश्वरेऽनभिनिवेशवशात् । कथम् ?
"भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्" (भा, ११स्क, २अ, ३७श्लो) इति
हेतोः । तत्त्वसुक्तमये । ३५ ।

यद्यपि "ध्यायतो विषयान् पुंसः" (२।६२) इत्यत्र भावतः पापा-
चरणस्य हेतुरुक्तः, तदतिक्रमणाय च "रामद्वेषविमुक्तैः" (२।६४) इत्या-
दिभिः "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ" इत्यस्य मूलं तत्रैव

काम एव क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्धानमिह वैरिणम् ॥३७॥

विन्यस्तम्, तथाप्येतदध्यायीचितविषये तस्योपयोगितावशात् पुनरुक्तः
म एवार्थ आचार्येण; सुतरामर्जुनोऽपि पूर्वमेकस्य स्फुटतरभाषया
नूतनविनियोगं बुभुक्षुः पृच्छति अथ केनेति । अथ, हे वात्सल्य,
अनिच्छन्नपि बलान्नियोजित इव केन प्रयुक्तः अयं पुरुषः पापं
चरति ? ३६ ।

प्रश्नोत्तरमाहाचार्यः काम इति । रजोगुणसमुद्भवः दुःखप्रवृत्ति-
बलात्मको रजोगुण एव समुद्भवः प्रभवः कारणं यस्य स रजोगुणसमुद्भवः
एष कामः त्रिषयेऽभिन्नापः, एषः क्रोधः परप्रतिहतकामजनितहृदय-
ज्वालः महाशनः महदशनमस्येति विषयसेवानुपरतः दुष्पूरः महापाप्मा
महान् पाप्मा पापं यस्माद्भवति स महापाप्मा । क्रोधस्य प्रतिजितकामो-
त्पन्नत्वात् कामादभिन्नः, अत उभयोरेकत्वमाश्रित्याह, एनं कामं
वैरिणं शत्रुं विद्धि जानीहि । कामोऽयमात्मनोऽभिव्यक्तेरभिव्यक्तः,
तद्वयथा “आत्मेवेदमय आसीदेक एव, सोऽकामयत जाया मे स्यादथ
प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान् वै कामः नेच्छंय
नातो भूयो विन्देत् ।” (ह, भा, उ, १।४।१७) इति । गुणसङ्गादृते
यदा नात्मनोऽभिव्यक्तिस्तदा क्रियात्मकरजोगुणोद्भवोऽयं काम इति
न काचित् क्षतिर्यदि नात्मा प्रयोजनमतिक्रम्येच्छेत् । अत आह
श्रुतिरात्मनः सुखावस्थायाम् “एतावान् वै कामः नेच्छंसे”ति । “नातो
भूयो विन्देत्” इति वचनन्तु जायापुत्रवित्तकर्मप्रतिरिक्तं न किञ्चन
कामस्य विषय इति सूचनाय, दुष्पूरत्वमस्यैतान्यधिष्ठत्यैव । “न जातु
कामः कामानामुपभोगिन शस्यति । हविषा लक्षणवर्त्तव्यं भूय एवाभि-
वर्धते ॥” (मनु, २ अ, ८४ श्लो) इति न्यायात् भोगिनास्य हविः । हवि-
रियं पुनरसुखावस्थेत्याह सुयमाचार्यः—“शरीरे जायते व्याधिः शरीरः

स विपद्यते । मानसो जायते व्याधिर्मानसन्तु विपद्यते ॥ शीतोष्णे वैव
वायुश्च गुणा राजन् शरीरजाः । तेषां गुणानां शान्त्यश्च तदाहुः स्वस्थ-
लक्षणम् ॥ उष्णेन बाधयति शीतं शीतेनोष्णश्च बाधयति । सत्त्वं रज-
स्तमस्येति त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ॥ तेषां गुणानां शान्त्यश्चेत्तदाहुः
स्वस्थलक्षणम् । तेषामन्यतमोक्तेः विधानमुपादृश्यते ॥ हर्षेण बाधयति
शोको हर्षः शोकेन बाधयति । कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमि-
च्छति । कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ स त्वं न
दुःखी दुःखस्य न सुखी सुखस्य च । स्मर्तुमिच्छामि कीन्ते य किमन्य-
दुःखविभ्रमात् ॥” (अ, प, १२अ, २—७श्लो) इति । अतः स्मरण-
मेव काममूलमिति तत्त्वम् ; तेन च तस्य वृद्धिः । कामस्य स्वाभाविक-
त्वादुष्परिहार्यत्वादिन्द्रियसंयमेन तं वर्गीकृत्य स्वविषये तस्य नियोग
एव श्रेयानित्याह स स्वयं युधिष्ठिरम्—“तस्मात् त्वमपि तं कामं
यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । धर्म्मं कुरु महाराज तव ते स भविष्यति ॥”
(अ, प, १३अ, २०श्लो) इति । दुष्परिहरत्वमस्य प्रदर्शनाय स काम-
मीताख्यगाथामभाषत । तद्वयथा—“नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन
केनचित् ॥ यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् । तस्य तस्मिन्
प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविध-
दक्षिणैः । अङ्गमेष्विव धर्म्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ यो मां प्रय-
तते हन्तुं वेदवेदाङ्गसाधनैः । स्वावरेष्विव धर्म्मात्मा तस्य प्रादुर्भवा-
म्यहम् ॥ यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः । भावी भवामि
तस्याहं स च मां नावबुधयते ॥ यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा शंसित-
व्रतः । ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ यो मां प्रयतते
हन्तुं मोक्षमाख्याय पण्डितः । तस्य मोक्षरतिस्तस्य नृत्यामि च हसामि
च । अवधायः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥” (अ, प, १३अ,
१३—१८श्लो) इति । तत्कथं वक्ष्यत आचार्येण “प्रजहि ह्येनं ज्ञान-
विज्ञाननाशनम्” (३।४।१) इति । कामत्याग एव तस्य हननं, यथा
तत्रैव,—“कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके नेहाकामा काविदस्ति